

Kulturno nasleđe
& **KREATIVNE
INDUSTRIJE**

Grupa za kreativnu ekonomiju

Izdavač: Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju
Strahinjića Bana 73, Beograd, Srbija
www.kreativnaekonomija.com

HERITAGE STRATEGIES
international

PennDesign

Ova publikacija nastala je u saradnji sa Heritage Strategies International,
Univerzitetom u Pensilvaniji i Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture

UNITED STATES EMBASSY
SERBIA

Izdavanje ove publikacije pomogla je ambasada Sjedinjenih Američkih Država u Srbiji
i Sekretarijat za kulturu i javno informisanje AP Vojvodine

Kulturno nasleđe
& **KREATIVNE
INDUSTRIJE**

vodič za održivo upravljanje
kulturnim dobrima

Urednici
Donovan Rypkema
Hristina Mikić

Sadržaj

Donovan Rypkema, Hristina Mikić Ka novim razvojnim perspektivama kulturnog nasleđa u kreativnoj ekonomiji	7
Hristina Mikić Održivo upravljanje kulturnim nasleđem u kreativnoj ekonomiji smernice za lokalne donosiće odluka i zainteresovane strane	9
Donovan Rypkema, Caroline Cheong Upravljanje nasleđem i privatno-javno partnerstvo	24
Estela Radonjić Živkov, Mirzah Fočo Vrednovanje kulturnog nasleđa i njegovo očuvanje: principi, kriterijumi i metodološki pristupi.....	35
Aleksa Ciganović Metodološke smernice za uključivanje kulturnog nasleđa u urbanističke planske dokumente.....	48
Sarah Birtlzer, Ivana Samardžić Rehabilitacija objekata graditeljske baštine i njihov preobražaj u nove prostore za umetnost i kreativno preduzetništvo: studije slučaja iz Srbije.....	57
GIS mapiranje prostornih odnosa između kulturnog nasleđa i kreativnih industrija.....	60
Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu.....	62
Crveni magacin u Pančevu	64
Suvača, Kikinda	66
Radnička kolonija, Kragujevac	68
„Terra“ – Centar za likovnu i primenjenu umetnost.....	70
Galerija 12HUB.....	72
Vrdnik – pogled na višeslojno industrijsko nasleđe	74
Smernice za izradu lokalnih planova upravljanja kulturnim nasleđem	79
Smernice za izradu preliminarne tehničke procene za rehabilitaciju kulturnih dobara..	83
Smernice za izradu studije izvodljivosti za rehabilitaciju kulturnih dobara	85
Sistemski zakonski okviri i nadležnosti u oblasti zaštite kulturnih dobara u Srbiji.....	87

Donovan Rypkema* Hristina Mikić**

* predsednik Heritage Strategies International i vanredni profesor Univerziteta u Pensilvaniji

** Grupa za kreativnu ekonomiju

Ka novim razvojnim perspektivama kulturnog nasleđa u kreativnoj ekonomiji

U kreativnoj ekonomiji, koja objedinjuje kulturu, ekonomiju, nauku i obrazovanje, razvojni potencijali kulturnog nasleđa imaju poseban značaj. Prvo, nasleđe osigurava kulturni kontinuitet, proces identifikacije i jačanja individualnog i kolektivnog identiteta, poštovanje drugih kultura i raznolikosti kulturnih izraza, afirmaciju simboličkih, edukativnih, socijalnih, ekonomskih i drugih vrednosti. Drugo, kulturno nasleđe je baza znanja za razvoj kreativnog društva i sredstvo podsticanja lokalnog ekonomskog razvoja.

U savremenom razvoju kreativne ekonomije kulturno nasleđe stvara mnoge pozitivne eksterne efekte koji putem tržišnog mehanizma i mimo njega mogu uticati na lokalnu sredinu i njen ekonomski prosperitet. Objekti graditeljskog nasleđa mogu se koristiti u fizičkom smislu – kao novi prostori koji kroz procese rehabilitacije postaju kreativna žarišta zajednice i mesto umrežavanja, razmene i komunikacije između umetnika, kreativnih preduzetnika i drugih profesionalaca. I drugo, u simboličkom smislu, kada elementi nasleđa i kulturni kodovi koje ono čuva postaju inspiracija za razvoj lokalnih kreativnih industrija i industrije znanja.

Kulturno nasleđe stvara vrednosti na kojima se temelje usluge i proizvodi i kao takvo predstavlja primarne resurse za razvoj kreativne ekonomije. Infrastrukture za razvoj kreativne privrede nema ukoliko u određenom društvu izostaje odgovoran odnos prema kulturnom nasleđu i njegovim konstitutivnim elementima. Ovaj odnos u sferi graditeljskog nasleđa podrazumeva održivo upravljanje ovim resursima – identifikaciju, vrednovanje, zaštitu, rehabilitaciju i njihovu upotrebu.

Prepoznavanje potencijala i održivo upravljanje kulturnim nasledem treba da posluži lokalnim samoupravama kao okvir za njegovo uključivanje u druge lokalne razvojne strategije i projekte. Kulturno nasleđe može biti integrisano u lokalne politike razvoja kulture kao značajan kulturni resurs. Zatim ono će biti i sastavni deo strategije održivog razvoja lokalne samouprave u delu njegovih društvenih, kulturoloških i ekonomskih principa. Kulturno nasleđe može biti relevantno i u smislu lokalnog plana zaštite životne sredine, ili lokalne strategije razvoja turizma. Na kraju, kulturno nasleđe je relevantno i za podsticanje preduzetništva, kao i razvoj malih i srednjih preduzeća.

Ovaj priručnik namenjen je predstavnicima lokalnih samouprava i drugim zainteresovanim stranama kao vodič u procesu održivog upravljanja kulturnim nasledem na lokalnom nivou. On treba da im pomogne u tretmanu kulturnog nasleđa kao resursa lokalnog ekonomskog razvoja, procesima oživljavanja neiskorišćenih i zapuštenih prostora kroz privatno-javna partnerstva i stvaranju vibrantnog i inovativnog ekonomskog, kulturnog i umetničkog života u svojim sredinama.

Publikacija je nastala kao rezultat saradnje Grupe za kreativnu ekonomiju, Heritage Strategies International, Univerziteta u Pensilvaniji, ambasade Sjedinjenih Američkih Država u Srbiji i Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Ova saradnja je započela 2014. godine realizacijom 2 Foruma kreativne ekonomije, a nastavljena Letnjom školom kreativne ekonomije (jun 2015) na kojoj je učestvovalo 17 srpskih i američkih¹ studenata i čije su studije ispitivanja odnosa kulturnog nasleđa i kreativnog preduzetništva prikazane u ovom priručniku.

Koristimo priliku da zahvalimo na podršci pri realizaciji ovog projekta Gordonu Duguidu, zameniku misije SAD u Srbiji, Johnu Giblinu, atašeu za kulturu Ambasade SAD u Bosni i Hercegovini, Eriki Kuenne, drugom sekretaru Ambasade SAD u Srbiji, Mariji Bjelopetrović, menadžerki u Ambasadi SAD u Srbiji, Esteli Radonjić-Živkov i Aleksi Ciganoviću iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, Milici Pekić, direktorki Galerije 12HUB, Viktoru Kišu, osnivaču *Ciglane* – Klubu ljubitelja teške industrije, Đorđu Milovanoviću i Marku Grkoviću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kragujevcu, Darki Radosavljević, direktorki galerije *Remont*, Vesni Milosavljević, osnivaču SEECULT portala, Dejanu Molnaru iz Grupe za kreativnu ekonomiju, Marijani Kolarić iz Pančeva, Sari Birtler sa Univerziteta u Pensilvaniji, Bojanu Kojičiću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zrenjaninu, Jelki Đorđević iz Direkcije za izgradnju grada Zrenjanina, Asji Drači-Muntean i Ivani Zečević iz Ministarstva kulture i informisanja, Bojani Subašić i Marini Cvetić iz Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka, Nenadu Radujeviću i Kseniji Marković iz BFW Design Collective, Lidiji Milašinović, direktorki Narodnog muzeja Kikinda, Saši Tanackovu iz Sekretarijata za privredu i turizam Opštine Kikinda, Stanislavi Hrnjak, članu Opštinskog veća Kikinda, Snežani Venčanski i Jasni Jovanov iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Pančeva, Tamari Tasić iz Direkcije za izgradnju Pančevo i drugima. Zahvaljujemo prof. dr Gojku Rikaloviću i prof. dr Stevanu Devetakoviću koji su pročitali ovaj tekst i dali korisne sugestije.

urednici
Beograd, oktobar 2015.

¹ Devet od ovih studenata su sa Univerziteta u Pensilvaniji. Međutim, jedan student je iz Kine, jedan iz Indije, treći kanadski državljanin. Kroz ovu publikaciju sintagma „američki studenti” koristi se za sve ove studente, ne samo one koji su državljani Sjedinjenih Američkih Država.

Održivo upravljanje kulturnim nasleđem u kreativnoj ekonomiji: smernice za lokalne donosiocje odluka i zainteresovane strane

Uvod

U diskursu javnih politika na lokalnom nivou kulturno nasleđe poslednje decenije dobija na značaju. Uporište za ovakvo shvatanje daju krovne međunarodne konvencije, povelje i preporuke Uneska, Saveta Evrope, ICOMOS, IKROM i dr.

Prva međunarodna pravna akta i razvojne agende kulturnom nasleđu pristupale su iz ugla održivosti i očuvanja kritičkog nivoa prirodne, kulturne i biološke raznovrsnosti. Zagovaranje ovakvog pristupa inicirano je 1980. godine publikovanjem „Svetske strategije konzervacije“ (IUNC, 1980), kao i kasnijim usvajanjem izveštaja „Naša zajednička budućnost“ (UNESCO, 1987). Iako uloga kulturnog nasleđa i njegov tretman u ovim dokumentima nisu bili dovoljno jasno formulisani, nazirale su se dve glavne perspektive odnosa kulturnog nasleđa i održivosti: afirmisanje principa održivosti zaštite, očuvanja i korišćenja kulturnog nasleđa i integracija kulturnog nasleđa kao komponente održivog razvoja. Prva od njih podrazumevala je da kulturno nasleđe predstavlja važan izvor ljudskog napretka i da je nepohodno kroz razvojne politike osigurati njegovu zaštitu, promociju i očuvanje; druga – da kulturno nasleđe treba da bude integrisano u razvojne politike kao dimenzija svakodnevnog života u lokalnim zajednicama. Dalja promišljanja o ulozi kulturnog nasleđa u razvoju nastavljena su objavljivanjem prvog izveštaja Svetske komisije za kulturu i razvoj pod nazivom „Naša kreativna raznolikost“ (UNESCO, 1995) gde je predloženo postavljanje kulture na centralno mesto razvojnih procesa sa dosadašnjih margina. Sve do sredine devedesetih na međunarodnom, nacionalnom i lokalnom planu, kulturno nasleđe više se vidi kao način da se osiguraju demokratski principi i kulturna prava, nego li razvojni resurs. S tim u vezi, korišćenje privrednih potencijala kulturnog nasleđa, te uvažavanje specifičnog karaktera nasleđa prilikom kreiranja ekonomskih politika ostaju u drugom planu.

Usled globalnog razvoja turizma i pratećih negativnih pojava koje masovni kulturni turizam proizvodi, pojavila su se mišljenja da koncept razvoja kulturnog nasleđa treba da se bazira na rezultatima analiza i uticaja na okruženje, strateškom planiranju i odgovarajućim strategijama upravljanja nasleđem. Članice Evropske konvencije o kulturi su usvojile 1996. Helsinšku deklaraciju o političkoj dimenziji očuvanja kulturnog nasleđa u Evropi. Tada se prvi put eksplicitno definiše nekoliko principa razvojnog tretiranja kulturnog nasleđa: prepoznavanje kulturnog nasleđa kao ekonomskog resursa za lokalni razvoj, njegovo uključivanje u procese održivog razvoja, potreba za međusektorskim strategijama očuvanja nasleđa, uravnoteženo i održivo korišćenje kulturnog nasleđa u funkciji razvoja turizma, kao i podsticanje bolje saradnje između privatnog, civilnog i javnog sektora.

Iako se ova materija stalno unapređuje i razvija, dalji doprinos povezivanju kulturnog nasleđa i lokalnog ekonomskog razvoja dala je i Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturne baštine za društvo (2005). Ona je istakla značaj nasleđa kao faktora

održivog ekonomskog razvoja, kao i da je neophodno poštovanje njegovog specifičnog karaktera i integriteta prilikom njegovog korišćenja i kreiranja razvojnih politika. Napred navedene preporuke, konvencije i povelje sugerišu da se održivo upravljanje kulturnim nasleđem na lokalnom nivou temelji na poštovanju nekoliko načela:

- *Principu međugeneracijske pravičnosti* – obezbediti budućim generacijama pristup kulturnim resursima;
- *Principu socijalne održivosti* – usluge i dobra koje stvara kulturno nasleđe treba da osiguraju kvalitet života kako ljudi koji rade na očuvanju kulturnog nasleđa (stari, retki i umetnički zanati), tako i šire lokalne zajednice;
- *Principu odgovornog upravljanja kulturnim nasleđem* – zaštita nasleđa tiče se cele zajednice i kombinacijom državnih mera i instrumenata treba omogućiti (i stimulisati) angažovanost privatnog i civilnog sektora;
- *Principu održivog korišćenja nasleđa* – kreiranjem dinamičnih planova/strategija upravljanja kulturnim nasleđem treba obezbediti održive obrasce upotrebe prostora, neobnovljivih i obnovljivih resursa i širu ekonomsku opravdanost investiranja u nasleđe;
- *Principu društvene rentabilnosti investiranja u kulturno nasleđe* – označava da se realizacijom projekata zaštite kulturnog nasleđa ostvaruju društveni interesi, ali da i oni treba da imaju utemeljenje u ekonomski opravdanom i racionalnom ponašanju. Ekonomske koristi od investiranja u kulturno nasleđe ne treba posmatrati samo kao prost zbir direktnih koristi koje se mogu ostvariti od korišćenja objekata nasleđa (prihodi, ulaznice, renta, itd.) već i one koje nastaju indirektnim putem – kroz efekte multiplikacije i akceleracije koje ove investicije proizvode na lokalni ekonomski razvoj;
- *Principu poštovanja i očuvanja raznolikosti kulturnih identiteta* – kroz programe upravljanja kulturnim nasleđem obezbediti očuvanje kulturne raznovrsnosti ideja, verovanja, tradicija i sl.;
- *Principu holističkog pristupa kulturnom nasleđu* – kroz razvojne politike raditi na bogaćenju međusektorskih veza i saradnji između javnih vlasti, nevladinih organizacija, lokalne zajednice i privatnog sektora.

Upravljački alati i ključne oblasti upravljanja kulturnim nasleđem

Zadatak javnih politika i razvojnih programa u oblasti kulturnog nasleđa jeste da se kroz procese upravljanja baštinskim resursima omogući očuvanje kulturnog nasleđa, njegova dostupnost i održivo korišćenje. Upravljanje kulturnim nasleđem može se posmatrati na više nivoa. Sa aspekta celovitosti i teritorijalnog obuhvata, upravljanje kulturnim dobrima može biti kreirano na makro, mezo i mikro nivo.

Makro nivo upravljanja kulturnim nasleđem podrazumeva upravljanje kulturnim dobrima na nivou jedne države i odnosi se na sistemsko uređenje institucionalnog okruženja za zaštitu kulturnog nasleđa. Ovaj vid upravljanja uglavnom je deo kulturne politike u oblasti zaštite materijalnog i nematerijalnog nasleđa. Ona podrazumeva i integraciju kulturnog nasleđa u druge sektorske politike koje su od značaja za njegovu zaštitu i očuvanje poput politike urbanog planiranja, prostornog planiranja, fiskalne politike, politike ekonomskog razvoja, predeone politike, ekologije, itd. Alati za upravljanje kulturnim nasleđem na makroekonomskom nivou mogu biti strategije, akcioni planovi, prioritetne liste intervencija, međuresorni komiteti, međuresorne radne grupe i sl. Krajnji ishod upravljanja

kulturnim nasleđem na makro nivou je stvaranje regulatornog okvira i programiranje mera za zaštitu i očuvanje kulturnih dobara koje su usaglašene na nivou različitih državnih resora i koje omogućavaju učešće privatnog, javnog i civilnog sektora u njihovu implementaciju.

Mezo nivo podrazumeva upravljanje kulturnim nasleđem na nivou regiona, subregiona, okruga ili većeg broja teritorijalnih jedinica. Uglavnom je reč o kulturno-istorijskim celinama ili kulturnim predelima čije granice prevazilaze granicu jedne opštine. Ovakav pristup upravljanju nasleđem nastao je „transformisanjem ideje o kulturnim dobrima kao mehaničkom skupu pojedinačnih građevina ka shvatanju nasleđa kao zbirnog rezultata smenjivanja epoha, koje su ostavile trag u pejzažu“ (Fulgosi, 2010: 243). Širenje ideje ukupnog sagledavanja prostora i njegovih vrednosti popularisano je raznim međunarodnim dokumentima kao što su Deklaracija iz Amsterdama (1975), Konvencija iz Granade (1985), Konvencija iz La Valette (1992), Konvencija iz Firence (2000) i druge, kojima su se afirmisale ideje integrativne zaštite kulturnog nasleđa. Integrativna zaštita kulturnog nasleđa podrazumeva planiranje i upravljanje nasleđem kao deo opštih razvojnih procesa određenih teritorija. Pomenuti prostori kulturnog nasleđa mogu biti intergrisani sa prirodnim okruženjem, a njihov karakter određen delovanjem prirodnih i ljudskih faktora. Iz te perspektive, upravljanje kulturnim prostorima označava postupke koji mogu obezbediti održivost predela/celina i njegovo usklađivanje sa promenama iz šireg društvenog okruženja.

Savremeno tretiranje kulturnih i prirodnih celina su sastavni element promišljanja o razvojnim potencijalima jedne teritorije, a održivo upravljanje njome doprinosi kolektivnom poštovanju teritorijalnih specifičnosti. Kako je reč o celinama u kojima je neophodno očuvati autentičnost i specifičnost prostora, a u isto vreme iskoristiti date antropogene resurse u razvojnom smislu, za potrebe razvojnog planiranja moguće je koristiti različita rešenja i upravljačke alate:

- *prostorni planovi posebne namene* – ovi upravljački alati izrađuju se za prostore koji zahtevaju poseban režim organizacije, korišćenja i zaštite. Oni daju najširu koncepciju prostornog razvoja područja posebne namene, funkciju i upotrebu zemljišta, pravila uređenja i građenja, mere zaštite i regulacije i smernice za moguće urbanističke planove. U upravljačkim alatima ove vrste uglavnom dominira planersko-urbanistička perspektiva tretiranja kulturnog nasleđa.
- *strategije korišćenja kulturnih i prirodnih dobara* jesu upravljački alati koji se izrađuju za određene uže i šire definisane teritorije sa ciljem ispitivanja potencijala i ograničenja ekonomskog korišćenja kulturnih i prirodnih resursa. Ovi upravljački dokumenti pružaju širu viziju, ciljeve i mere ekonomske upotrebe kulturnih resursa, investicije i instrumente za sprovođenje. Njima uglavnom dominira ekonomska perspektiva tretiranja kulturnog nasleđa. U oblasti kulturnog turizma upravljački alati ovog tipa nazivaju se *strategijski master planovi* i oni detaljno razrađuju načela krovnog planskog akta (npr. strategije razvoja turizma) na nivou ciljeva i planova za rast i razvoj kulturnog turizma u određenoj destinaciji koja je kvalifikovana kao prioritet.
- *regionalne strategije/planovi upravljanja resursima kulturnog nasleđa* jesu specifični planski dokumenti u oblasti nasleđa koji pružaju dugoročni putokaz za preduzimanje mera zaštite i razvoja istorijskih i kulturnih prostora na teritoriji više opština ili okruga. Koriste se kako bi se omogućilo efikasno upravljanje, zaštita i rehabilitacija kulturnih dobara na određenoj teritoriji i uspostavili održivi principi njene zaštite. Njihov sadržaj

uglavnom je determinisan konzervatorsko-zaštitarskom perspektivom kulturnog nasleđa. Menažment planovi ove vrste mogu se izrađivati za celine koje su teritorijalno povezane (jedinstveni prostor sa više nepokretnih kulturnih dobara koji se prostire na administrativnoj teritoriji nekoliko opština), na nivou određene vrste kulturnih dobara (npr. plan upravljanja za nekropole Stećnjaka na teritoriji različitih opština) ili tematski (npr. plan upravljanja arheološkim nalazištima na putu rimskih careva) i sl. Ova vrsta menadžment planova može se koristiti i za upravljanje kulturnim predelima. Oni predstavljaju određenu konfiguraciju terena, kulturnih i prirodnih i fizičkih procesa. Planovi ove vrste mogu se izrađivati za upravljanje različitim kategorijama kulturnih predela koji se prema Uneskovoj kategorizaciji mogu svrstati u 3 grupe (UNESCO, 2008):

- *Dizajnirani predeli* – vrsta predela koje je stvorio čovek svojim delovanjem poput parkovskih predela, vrtova, parkova i sl.
- *Organski predeli* – predeli koji su nastali kao interakcija ljudi i okruženja, tradicionalnog načina života, klimatskih uslova i sl.
- *Asocijativni predeli* – predeli koji oslikavaju vezu između duhovnog i simboličkog i fizičkog aspekta (npr. svete planine, znamenita i verska mesta, itd.).

Iako se upravljanje nasleđem najčešće vezuje za njeno ekonomsko iskorišćavanje, upravljački alati mogu imati različitu namenu i cilj u zavisnosti od karaktera samog kulturnog dobra. Tako na primer, plan upravljanja za kulturna dobra koja pokrivaju teritorije sa mešovitim vlasničko-svojinskim odnosima koristeće se kako bi se očuvala celovitost prostora i njegov integritet, te programiraju mera i uslova zaštite koji omogućavaju ravnotežu između različitih vlasničkih interesa. Strategije održivog korišćenja resursa kulturnog nasleđa mogu definisati pravce ekonomskog tretiranja kulturnog nasleđa bez degradacije njegovih karakterističnih struktura i spomeničkih vrednosti. Menadžment planovi za konkretne kulturno-istorijske celine, lokalitete, područja i predele baviće se referentnim okvirom za celovitu valorizaciju, zaštitu i prezentaciju kulturnog dobra, kao i procesima upravljanja koji proističu iz ovih aktivnosti, a koji su fokusirani na komunikaciju i povezanost sa različitim nivoima odlučivanja (centralni, regionalni i lokalni).

Mikro nivo podrazumeva upravljanje kulturnim nasleđem na nivou teritorije jedne lokalne zajednice, užih prostornih celina (gradskih kvartova, područja i sl.) ili pojedinačnog kulturnog dobra. Postoji nekoliko upravljačkih alata koji mogu biti od koristi lokalnim samoupravama:

- *izveštaji o kulturnom nasleđu ili konzervatorske osnove za kulturno nasleđe* jesu upravljački alati koji se izrađuju sa ciljem da istaknu specifičnosti i potencijal nasleđa na određenoj teritoriji. Najčešće se kreiraju za potrebe upravljanja razvojnim procesima u jednoj opštini i izrađuju ih institucije zaštite. Ipak u proces njihove izrade trebalo bi da učestvuju sve zainteresovane strane, a naročito zajednica, posebno kada je reč o vrednovanju nasleđa. U zavisnosti od koncentracije kulturnih dobara, izveštaj o kulturnom nasleđu može obuhvatiti teritoriju sa mnoštvom nepovezanih kulturnih dobara ili određenu celinu koju čini veći broj povezanih kulturnih dobara. U oba slučaja, ove studije/izveštaji predstavljaju dokumentacionu bazu koja omogućava lokalnim vlastima da znaju kako da postupaju u urbanističkom, prostornom i razvojnom planiranju sa dobrima kulturnog nasleđa koja se nalaze na njihovoj teritoriji (Savet Evrope, 2012: 65).
- *opštinske strategije/planovi upravljanja resursima nasleđa* su specifični planski dokumenti koji pružaju dugoročni putokaz za preduzimanje mera zaštite i razvoja istorijskih i kulturnih prostora na teritoriji jedne opštine. Ovakvi dokumenti na nivou

opština uglavnom su karakteristični za severnoamerički kontinent. Oni se izrađuju za više godina uz poštovanje participativnog postupka – uključivanje lokalne zajednice, njenih vrednosti, aspiracija i težnji u planiranju buduće namene kulturnih dobara i kulturno-istorijskih celina. Njih prate i opštinski registri kulturnog nasleđa u kojima su pohranjene informacije o objektima sa spomeničkim vrednostima, fizičkoj lokaciji i karakteristikama, godinama starosti, vlasništvu i korisnicima, kao i vrednostima koje tretirani objekat poseduje.¹ Pomenuti registri ne sadrže samo kulturna dobra koja su zvanično kategorisana već sve one objekte koji imaju spomeničke vrednosti i koje je lokalna zajednica u vrednosnom i socio-kulturnom smislu prepoznala kao značajne za nju.

- *planovi upravljanja pojedinačnim kulturnim dobrom* predstavljaju upravljački alat koji ima za cilj da omogući uspostavljanje održivih principa zaštite, rehabilitacije i ekonomskog tretmana određenog kulturnog dobra. Ovaj upravljački alat se bavi identifikacijom ključnih pitanja upravljanja i pravnog režima određene celine, ekonomskim potencijalima i principima rehabilitacije. Menadžment planove trebao bi da donosi upravljač kulturnog dobra ili u slučaju većeg broja kulturnih dobara kod kojih je različit vlasnik/upravljač lokalna samouprava ili koordinaciono telo kome ona poveri nadležnosti upravljanja. Iskustva iz razvijenih zemalja u kojima je nivo zaštite i upravljanja kulturnim dobrima na visokom nivou pokazuju da se menadžment planovi uglavnom sačinjavaju za kompleksnija kulturna dobra odnosno skupine kulturnih dobara. Sem u slučaju kandidature kulturnog dobra za Uneskovu listu svetske baštine ili Uneskovu potencijalnu (tentativnu) listu svetske baštine, ovakvi planovi nisu obavezujući. Stoga se za pojedinačne objekte uglavnom koriste drugi upravljački alati prilagođeni projektnom zadatku i karakteru kulturnog nasleđa. To mogu biti preliminarne tehničke procene, studije izvodljivosti ili biznis planovi koje karakteriše veća analitička vrednost iz ugla procesa upravljanja i donošenja odluka na lokalnom nivou.² Planovi upravljanja za pojedinačna kulturna dobra mogu predstavljati nepotreban trošak za upravljače i lokalne samouprave. Ovo iz razloga što se lokalne samouprave najčešće opredeljuju za izradu upravljačkih dokumenta kada prepoznaju rehabilitacione potencijale koje kulturno dobro ima i imaju interese da iste aktiviraju kao pokretače ekonomskog razvoja, a ovakve interese menadžment planovi uglavnom ne mogu da zadovolje.

Prepoznavanje potencijala i vrednovanje kulturnog nasleđa na nivou lokalne samouprave može poslužiti i kao okvir za njegovo uključivanje u druge lokalne razvojne strategije i projekte. Kulturno nasleđe može biti integrisano u lokalne politike razvoja kulture kao značajan kulturni resurs. Zatim ono će biti i sastavni deo strategije održivog razvoja lokalne samouprave kako u delu društvenih, kulturoloških i ekonomskih principa razvoja. Kulturno nasleđe može biti relevantno i u smislu lokalnog plana zaštite životne sredine, ili lokalne strategije razvoja turizma. Pomenuto uključivanje kulturnog nasleđa u lokalne razvojne procese omogućava da se ostvari integrativna funkcija upravljanja kulturnim nasleđem i stvare uslovi za sinergijske efekte koje ono treba da kreira na određenoj teritoriji. Za lokalne samouprave i druge zainteresovane strane važno je da strateške dokumente koje izrađuju radi upravljanja i korišćenja kulturnog nasleđa kreiraju na način da oni omoguće:

- Identifikaciju objekata/celina sa spomeničkim vrednostima i njihovo stanje,
- Vrednovanje kulturnog nasleđa,
- Integrisanost kulturnog nasleđa u razvojne politike i druga stateška dokumenta na nivou lokalne samouprave,

- Uvid u mere i režim zaštite i korišćenja,
- Uvid u pravni status i vlasništvo,
- Analizu rehabilitacionog potencijala kulturnog nasleđa i njegovo šire uključivanje u razvojne procese,
- Finansijski okvir i moguću strategiju investiranja u rehabilitaciju kulturnog nasleđa,
- Institucionalni okvir implementacije, nadležnosti i odgovornosti.

Resursi kulturnog nasleđa i njihova šira razvojna dimenzija na lokalnom nivou

Za lokalne samouprave kulturno nasleđe može imati različite razvojne dimenzije. Donosioci odluka razvojne efekte kulturnog nasleđa uglavnom percipiraju kao glavni argument prilikom izbora ovih projekata za finansiranje. Kulturno nasleđe proizvodi mnoge pozitivne eksterne efekte koji mimo tržišnog mehanizma utiču na lokalnu sredinu. Uglavnom ovi efekti nemaju direktno dejstvo na samo kulturno nasleđe, već na ostale aktere lokalnog ekonomskog razvoja na određenoj teritoriji. Ekonomska teorija ove efekte naziva eksternim efektima (tzv. efekti preliivanja) i njih stvara investiranje u određene projekte ili delovanje određenih subjekata. Iako eksterni efekti mogu biti pozitivni i negativni, u slučaju projekata rehabilitacije uglavnom se susreću pozitivni ekonomski efekti. Oni su najčešće međugranski efekti preliivanja odnosno korisni su za lokalna preduzeća koja se nalaze u različitim granama (građevinarstvo, trgovina, proizvodnja građevinskog materijala, usluge, turizam itd.). Naime, između rehabilitacije kulturnog nasleđa i lokalnih preduzeća uglavnom postoje vertikalne direktne veze i one podrazumevaju da se lokalna preduzeća nalaze u ulozi dobavljača inputa i usluga u investicionoj fazi rehabilitacije. Nakon aktiviranja investicije, pozitivni eksterni efekti mogu se širiti na lokalnu ekonomiju i druge grane poput turizma, saobraćaja, proizvodnje hrane, suvenira, proizvoda kreativnih industrija itd.

Prema svom dejstvu eksterni efekti mogu biti multiplikatorski, akceleratori i gravitacioni. Efekti multiplikacije kulturnog nasleđa predstavljaju snagu kojom investicije u kulturno nasleđe utiču na rast dohotka lokalne zajednice i novo zapošljavanje. Ovi efekti su vidljivi u kratkom roku i najintenzivniji su tokom investicione faze rehabilitacije kulturnog nasleđa. Akceleratori efekti kulturnog nasleđa odnose se na efekte koje investiranje u kulturno nasleđe proizvodi na dinamiku rasta lokalne ekonomije i njenu diversifikaciju (najčešće nakon investicione faze). Gravitacioni efekti kulturnog nasleđa su efekti koji se pojavljuju u dugom roku i utiču na atraktivnost regiona, unapređenje kvaliteta života, migracije stanovništva, unapređenje poslovne klime i sl. Oni se najčešće vezuju za efekte informacionog preliivanja koje potiče od činjenice da unapređenje kvaliteta okruženja koje se postiže rehabilitacijom kulturnog nasleđa i koncentracija kreativne klase koja je posledica toga, potpomažu stvaranje preduzetničkog ekosistema i daju signal drugim investitorima da ulažu na datoj teritoriji. Empirijska istraživanja (Florida, 2002; Camagni et al. 2004; Lazzaletti et al. 2008) pružila su dokaze da kulturno nasleđe privlači kreativnu klasu koja je ključna za razvoj naprednih industrija i stvaranje inovativne, otvorene i preduzetničke atmosfere, i potvrdila njegov doprinos koncentraciji kreativnih industrija i njihovoj klasterizaciji na takvim područjima. Do sličnih nalaza došlo se i istraživanjem objekata kulturnog nasleđa i prostornog rasporeda kreativnih industrija na teritoriji Beograda. Pomenuta analiza pokazala je da postoji izrazita tendencija koncentracije savremenih delatnosti kreativne ekonomije u objektima kulturnog nasleđa.³

U teoriji i praksi gore pomenuti efekti kulturnog nasleđa najčešće se objašnjavaju kroz nekoliko ključnih oblasti socio-ekonomskog života na lokalnom nivou. To su kreiranje novih radnih mesta, razvoj preduzetništva i kreativnih industrija, revitalizacija urbanih prostora i unapređenje identiteta mesta kao i razvoj i dinamika kulturnog i kreativnog turizma.

Kreiranje novih radnih mesta i rast lokalne ekonomije potiče od angažovanih resursa (radne snage, materijala i usluga) u rehabilitaciju objekata tokom njihove investicione faze. Troškovi rehabilitacije objekata predstavljaju radno intenzivne aktivnosti koje utiču na lokalnu ekonomiju na dva nivoa: kroz angažovanje lokalnih radnika i građevinskih i drugih servisnih preduzeća i kroz potrošnju koju angažovani radnici troše na druga dobra i time indukuju rast lokalne potrošnje (Rypkema, 2008). Tako na primer, Rypkema navodi da je istraživanje sprovedeno u američkoj državi Tenesi pokazalo da svakih milion dolara uloženi u prerađivačku industriju u Tenesiju stvara 28,8 radnih mesta, u izgradnju novih objekata 36,1 radnih mesta, dok isti nivo investicija uložen u rehabilitaciju objekata kulturnog nasleđa stvara 40 radnih mesta.⁴

Razvoj preduzetništva i kreativnih industrija: Objekti kulturnog nasleđa predstavljaju prirodnu sredinu za mala i srednja preduzeća i preduzetnike u oblasti kulturnih industrija i ekonomije znanja. Zbog nižih troškova zakupa i autentične atmosfere u objektima kulturnog nasleđa, inovativna preduzeća, naročito ona koja se nalaze na početku razvoja preduzetničkog poduhvata opredeljuju se za ovakve prostore.⁵ Poznato je da preduzetnici imaju najveću stopu propadanja u prve tri godine svog postojanja i da se među glavnim uzrocima dostizanja faze utemeljenog preduzetništva nalaze visoki stalni troškovi poslovanja firme. Kako bi se ovakvim preduzećima pomoglo da prebrode nestabilno poslovanje nastali su različiti programi podrške. Ovakvi programi podrške uglavnom su vezani za određene prostore koji postaju kreativno žarište zajednice i umrežavanja lokalnih kreativnih preduzetnika. Jedan od načina stvaranja takvih prostora je i pretvaranje objekata kulturnog nasleđa u poslovnu infrastrukturu za razvoj umetnosti, kulturnih delatnosti, kreativnih industrija i industrija zasnovanih na znanju. To može biti urađeno na nekoliko načina – stvaranjem art inkubatora, kreativnih klastera, *coworking* prostora za kreativce i umetnike i kreativne preduzetnike ili biznis akceleratora. Zbog velike diversifikovanosti kreativnog i umetničkog rada često se pomenuti oblici organizovanja kreativnog preduzetništva i umetničkih inicijativa sprovode kombinacijom pomenutih načina rada.

Art inkubator je sistem koji pomaže preduzetnicima u oblasti umetnosti i kreativnih industrija da u prvim godinama osnivanja ostvare ulazak na tržište. Usluge koje nude art inkubatori su raznolike – nekada su to samostalni art inkubatori koji pružaju samo prostor za rad kreativaca (agencije, kreativni preduzetnici, NGO inicijative i sl.) uz izostanak pružanja administrativnih i tehničkih usluga (finansije, administracija, knjigovodstvo, finansijske usluge, marketing), dok u nekim drugim slučajevima osim prostora i infrastrukture za kreativce, art inkubatori pružaju i neke administrativne usluge. Uspešni art inkubatori su najčešće specijalizovani inkubatori koji su fokusirani samo na umetničke i kreativne poslove, kao i srodne delatnosti – obrazovanje, nauku i IT podršku. Art inkubatori su naročito prisutni u oblasti savremene umetnosti. Oni omogućavaju umetnicima ulazak na tržište i adekvatne uslove za izlaganje instalacija i drugih konceptualnih dela. Poznato je da su neki od najpoznatijih art inkubatora prostori bivših industrijskih objekata (npr. Winzavod, Art Play i Graža u Moskvi, *Ankerbrotfabrik* u Beču).

CIGLANA – KLUB LJUBITELJA TEŠKE INDUSTRIJE

Nedaleko od Beograda, u prigradskom naselju Višnjička banja, nalazi se jedna od prvih industrija za proizvodnju proizvoda od opeke „Trudbenik“, osnovana 1946. godine. Preduzeće „Trudbenik“ se od svog osnivanja nalazilo na vrhu srpske privrede u svojoj proizvodnoj grani, ali nakon raspada SFRJ i turbulentnih okolnosti devedesetih godina ona otežano posluje sve do privatizacije 2008. Nova uloga proizvodnog pogona nastaje 2013. godine kada se prostor industrije prepušta skulptoru Viktoru Kišu, koji svoju kreativnost usmerava ka transformaciji industrijskog pogona ka prepoznatljivijoj umetničkoj četvrti izvan centra glavnog grada.

Pod novim imenom, „Cigłana – Klub ljubitelja teške industrije“ stvoren je nekonvencionalni prostor za slobodno stvaranje i diseminaciju kulture i umetnosti lokalnih i inostranih umetnika. Cigłana je osnovana zbog ličnih potreba skulptora Viktora Kiša, čiji rad je zahtevao radionice većih dimenzija zbog velikih skulptura po kojima je on poznat u umetničkim krugovima. Cigłana se sastoji od radionica, ateljea, kafića i prostranog izložbenog prostora gde je svaki etablirani prostor ispunjen karakterističnim skulpturalnim formama od kovanog gvožđa, keramike, recikliranih sirovina i predmeta od metala. Ono što ističe Cigłanu jeste kontinuitet mesta gde je nekadašnja teška industrija transponovana kroz skulpture od teških materijala koje izdvajaju ovaj prostor kao jedinstvenu kulturno-umetničku lokaciju. Cigłana – Klub ljubitelja teške industrije, nastoji da učini umetnost i kulturu uživanja u slobodnim umetničkim formama dostupnom i transparentnijom publici. Osnovni cilj ovog pristupa je unapređenje kulturnog života kroz promociju neelitističkih formi umetničkog stvaranja i prostora za njihovu prezentaciju, a zarad njegovog ostvarenja bilo je neophodno pronaći odgovarajući prostor koji bi izmestio umetnost iz tradicionalnih, institucionalizovanih okvira.

Ciglana se trenutno koristi za održavanje različitih kulturno-umetničkih programa poput izložbi savremene umetnosti, koncerata, performansa i predstava. Ipak nijedan od realizovanih programa nije prethodno determinisan, već se programske aktivnosti Ciglane održavaju spontano i bez predodređenih sadržaja. Od svog dvogodišnjeg postojanja Ciglana je zabeležila najveći uspeh kroz organizovanje polivalentnog festivala DgVET koji je okupio različite oblike savremenog stvaralaštva i kreativnih izraza njihovih stvaralaca (vajarstvo, slikarstvo, strip, fotografija, film, muzika). Konceptualno, festival je nosio elemente sličnih manifestacija sa zapada (*Burning Man*) ali je na nivou Beograd realizovan kao jedinstven događaj koji ima funkciju *open-air* galerije i umetničke radionice gde su korist ostvarili afirmisani i neafirmisani umetnici, kreativni pojedinci, aktivisti, zanatlije svi oni koji stvaraju što je ujedno bio i moto festivala „Stvaraj dalje“ – da okupi i motiviše građane ka slobodnom izražavanju individualne kreativnosti.

Rehabilitacija Ciglane uticala je i na ožvljavanje periferije Beograda, od čega korist ima lokalno stanovništvo iz obližnjih naselja ali i sam grad Beograd koji je usled napora kreativnih pojedinaca dobio atraktivnu lokaciju koja neguje alternativnu kulturu kroz savremeno stvaralaštvo. Ciglana takođe pokazuje i procese preispitivanja slobodnih prostora u Beogradu i mogućnosti njihovog kreativnog korišćenja za potrebe kulture i kulturnog života građana i kroz te procese stvaranja nove simbolike i identiteta nekada napuštenih industrijskih objekata.

**studiju slučaja priredila Ivana Samardžić*

MAGACIN U KRALJEVIĆA MARKA

Pre osam decenija braća Pavle i Oto Bihali osnovali su „Nolit“, jednu od najstarijih izdavačkih kuća na teritoriji Beograda. Osnivač „Nolita“ Pavle Bihali je zarad svojih ideala i vrednosti koje je „Nolit“ proklamovao streljan, a štampana dela uništavaju okupatori 1941. godine. Po završetku Drugog svetskog rata, izdavačka kuća „Nolit“ ne prestaje sa radom sve do početka 21. veka, kada usled procesa privatizacije nekadašnja znamenita kulturna institucija postaje predmet političkih previranja koja dovode do njene propasti. Ono što ostaje zaostavština nekadašnje najstarije izdavačke kuće, izuzev sećanja i knjiga, jesu napušteni prostori knjižara i magacina za skladištenje rasprostranjeni u užem centru Beograda. Ubrzo, atraktivne lokacije Nolita dobijaju novu ulogu i nove korisnike što je slučaj i sa magacinskim prostorom u Ulici Kraljevića Marka. Napušteni „Nolitov“ magacin 2007. godine odlukom gradskih vlasti dat je na korišćenje Domu omladine, koji je imao za cilj da od bivšeg magacina stvori multimedijalni kulturni prostor za mlade stvaraoce koji učestvuju u kreiranju alternativne produkcije u oblasti kulture.

„Nolitov“ magacin se danas vodi pod imenom Magacin u Kraljevića Marka koji koristi Nezavisna kulturna scena – mreža nevladinih organizacija aktivnih u oblasti kulture koja služi kao otvorena platforma za afirmisanje radova nezavisne kulturne scene. Koncept nastanka ovog prostora po svojim karakteristikama pripada kategoriji „kulturnih brownfielda“. Pomenutim konceptom opisuju se procesi kulturnog oživljavanja neiskorišćenih i zapuštenih prostora u cilju stvaranja vibrantnog i inovativnog kulturnog i umetničkog života kreirani kao inicijative umetnika, zajednice, umetničkih grupa, itd. Šira vizija stvaranja „kulturnih brownfielda“ je izgradnja novog duha mesta i njegove umetničke atraktivnosti. „Magacin“ je osmišljen kao „umetnička teritorija“ i trenutno ga koriste vaninstitucionalni akteri kulturne scene za svoje programe, manje i kancelarijski prostor. Iako je prostor u tehničkom smislu u razvoju, osnovna ideja njegove funkcionalnosti i kolaborativnog korišćenja je veoma važna. Svrha Magacina je obezbeđivanje podrške organizacijama za realizaciju

dogadaja iz svih disciplina savremene umetnosti i kulture, a da uz to služi i za produkciju, probe, umetničke rezidencije, radionice, seminare, sastanke i drugi vid umrežavanja aktera kulturne scene. Kriterijumi koji povezuju različite umetničke inicijative u ovom prostoru su: inovativnost, aktuelnost, kvalitet i dostupnost mladima. Upravo su to oni elementi, koji uglavnom nedostaju unutar diskursa zvanične gradske kulturne politike, pa se projekat Magacina ne može tumačiti samo kao fizičko korišćenje prostora, već kao okvir za umetnički eksperiment i novo vrednosno-idejno promišljanje o savremenoj kulturnoj produkciji naročito inovativnih i eksperimentalnih umetničkih formi (savremeni ples, multimedija, video art, itd.). Magacin se trenutno koristi po principu otvorenog kalendara, a planirano je da se u budućnosti razvije i model javnog konkursa. Otvoreni kalendar je nešto što omogućava kulturnu raznolikost programa i aktera, jačanje intermedijacijske funkcije ovakvih prostora i stvaranje platforme za razmenu ideja i umeničkih viđenja. Važno je istaći da i kriterjumi „otvorenost ka mladima“ i „kolaborativno korišćenje“ govori i o funkciji magacina kao umetničkog inkubatora, ali i potencijalne talent zone, što je u skladu sa savremenim evropskim politikama razvoja kreativnog sektora. U uslovima zatvorenosti javnih prostora i njihovoj usmerenosti ka etabliranim umetnicima, a naročito velikoj komercijalizaciji kolaborativnih privatnih prostora, Magacin pruža mogućnost da umetničke inicijative različitih profila, naročito one neprofitnog karaktera, nađu svoje mesto, postanu vidljive i dostupne različitoj vrsti publike.

Kreativni klaster je način organizovanja umetničkih i kreativnih inicijativa kroz zajedničko udruživanje relevantnih aktera u lancu vrednosti određene kreativne delatnosti sa ciljem ekonomskog osnaživanja, širenja tržišta ili nastupa na inostrano tržište. Kreativni klasteri mogu biti uspostavljeni na formalnoj ili neformalnoj osnovi. Formalno uspostavljanje klastera podrazumeva da su zainteresovane strane osnovale udruženje – samostalno pravno lice koje će upravljati i obavljati poslove u ime klastera. Neformalni kreativni klasteri podrazumevaju udruživanje na neformalnoj osnovi, ali sa zajedničkim ciljem. Kreativni klasteri mogu biti povezani po „vertikali“ tako da pokrivaju sve kreativne aktivnosti u jednom lancu (npr. pozorišni klasteri, filmski klasteri, klasteri vizuelnih umetnosti, IT klasteri, klasteri autorske mode, klasteri starih zanata, itd.) ili po „horizontali“, kada obuhvataju određeni segment lanca vrednosti u raznorodnim kreativnim delatnostima (distribucija proizvoda kreativnih industrija, dizajn – grafički, urbani, modni, multimedijalni, itd.).

Coworking prostori za kreativce i umetnike su oblik rada u umetnosti i kreativnim industrijama novijeg datuma. Ovim terminom označava se zajedničko korišćenje prostora za umetnički rad, koji u isto vreme može koristiti određeni broj kreativaca. Najčešći oblik *coworking* prostora je *rent-a-desk*, odnosno iznajmljivanje radnog stola sa svom nepohodnom opremom i IT infrastrukturom. Uz najam *coworking* prostora ubičajne usluge su registracija firme ili preduzetničke agencije, računovodstvene usluge, primanje pošte i servisiranje elektronske komunikacije. Ovi prostori mogu imati i konferencijsku salu, salu za sastanke, a ukoliko je reč o većim lokacijama i prostor za izlaganje i prodaju.

Biznis akceleratori su specifična vrsta poslovne infrastrukture za razvoj biznisa koje svojim korisnicima pružaju investicioni kapital u zamenu za određeni procenat vlasništva nad firmom. Osim investiranja, biznis akceleratori mogu ponuditi i mentorstvo. Mentorstvo u biznis akceleratorima je specifičnog tipa i uglavnom predstavlja savete od iskusnijih preduzetnika. Osnovna svrha biznis akceleratora je ubrzanje rasta određene firme i olakšavanje pristupa tržištu kapitala za razvoj biznisa. Svaki biznis akcelerator ima određene prioritete u investiranju i karakteristike za prijem članova. Uglavnom su to kompanije u oblasti IT tehnologije, internet preduzetništva i mobilnih aplikacija.

Simbolička vrednost kulturnog nasleđa takođe može biti značajan faktor za razvoj preduzetništva i to kada elementi baštine i kulturni kodovi koje ona čuva postaju inspiracija za razvoj lokalnih kreativnih industrija.⁶ Ukoliko se ovi vidovi preduzetništva temelje na načelima koja omogućavaju održivost baštinskih resursa, onda se putem njih mogu osigurati i dodatna sredstva za zaštitu i očuvanje kulturnog nasleđa i jačati identitet zajednice na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.

Kulturni turizam smatra se već duže vreme tradicionalnim oblikom korišćenja resursa kulturnog nasleđa. Popularizacija ove vrste turizma započela je donošenjem Međunarodne povelje o kulturnom turizmu (ICOMOS, 1999). Kulturni turizam predstavlja kretanje ljudi izvan mesta svog stanovanja kako bi podmirili svoja kulturna interesovanja i potrebe. Primarna motivacija za ovakvu vrstu putovanja su kulturne potrebe. Njih podstiču kulturne atrakcije poput kulturne baštine, umetničkih manifestacija i dr. ATLAS istraživanje o kulturnom turizmu (Richards, 2007) pokazalo je nesumljiv značaj kulturnog nasleđa u smislu razvoja turizma. Tako na primer, došlo se do podataka da je kod kulturnih turista najveća orijentacija ka poseti specifičnih prostora kulturnog nasleđa (arheološki lokaliteti, istorijska mesta, muzeji), a „zanimljivost“ i „atmosfera“ kulturnih atrakcija najznačajniji

motiv posete.⁷ Turisti motivisani kulturnim potrebama danas više nisu samo pasivni konzumenti događaja ili priče na nekom kulturnom lokalitetu, već sve više postaju aktivni učesnici kulturnog života zajednice koju posećuju. Intenzivnije uključivanje turista i njihova veća interakcija sa mestom doprineli su stvaranju novog i proširenog koncepta kulturnog turizma – tzv. kreativni turizam. On pretpostavlja aktivno uključivanje posetioca u kulturne obrasce lokalne zajednice i njegovu veću interakciju sa mestom, lokalnom kulturnom i stanovništvom. To je turizam koji se zasniva na aktivnom uključivanju u lokalne kreativne delatnosti poput muzike, pozorišta, likovne umetnosti, gastronomije sa jedinstvenim dožljajem ambijenta ili kulturnog pejzaža i upoznavanjem autentičnih karakteristika određenog prostora. Za razliku od kulturnog turizma koji se više bazira na graditeljskom nasleđu kao statičnoj kategoriji, kreativni turizam integriše graditeljsko nasleđe sa specifičnim znanjem, kreativnim veštinama i praksom (OECD, 2014).

Revitalizacija urbanih prostora je još jedan od efekata rehabilitacije kulturnog nasleđa. Ovaj koncept bio je na vrhuncu svoje popularnosti tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka kroz strateške projekte stvaranja ikoničke kulturne infrastrukture u posrnutim industrijskim gradovima, napuštenim lukama, i sl. (Evropa) ili oživljavanja i razvoja centralnih kvartova baziranih na rehabilitaciji objekata kulturnog nasleđa (SAD). Kako navodi Rypkema (2008) najisplativiji program ekonomskog razvoja u Sjedinjenim Američkim Državama i to ne samo u oblasti kulturne baštine nego svim oblastima, jeste program „Glavna ulica“ (*Main Street*) Američkog nacionalnog trusta za očuvanje istorijskih dobara. U poslednjih 25 godina, 1700 lokalnih zajednica bilo je obuhvaćeno ovim programom kojim je kreirano 310.000 novih radnih mesta i renovirao 107.000 objekata, a svaki investirani dolar, podstakao je skoro 27 dolara drugih investicija.⁸ Aktuelna istraživanja na nivou američkih država - korisnika ovog programa takođe su pokazala značajne ekonomske efekte koje revitalizacija objekata kulturnog nasleđa ima na lokalni ekonomski razvoj.⁹

Usko povezano sa revitalizacijom urbanih prostora je i **unapređenje lokalnog identiteta i atraktivnosti određenih prostora**. Uloga kulturnog nasleđa u izgradnji identiteta mesta proističe iz njegovih socijalnih i kulturnih vrednosti kao mesta susreta, komunikacije, transfera informacija, participacije, interakcije, ali i prostora javne scene za kulturne sadržaje, manifestacije, likovna, muzička, i sl. dešavanja. U evropskim politikama kulturnog i urbanog razvoja u novije vreme, sve više se tradicionalno shvatanje urbane regeneracije bazirane na resursima kulture (poznate kao koncept urbane revitalizacije vođene kulturom), zamenjuje konceptom „*kulturni brownfield*“¹⁰. Njime se opisuju procesi kulturnog oživljavanja neiskorišćenih i zapuštenih prostora i stvaranje vibrantnog i inovativnog kulturnog i umetničkog života. Ovi projekti pokrenuti su kao inicijative umetnika, zajednice, umetničkih grupa, itd., a njihov cilj je da utiču na atraktivnost određenog prostora i poboljšaju raspoloženje koje dominira u percepciji određenog prostora. Poznati pod sinonimima „umetničke teritorije“, „prostori intermedijacije umetnosti“, „kreativni prostori“... odlikuje ih eksperiment, integracija klasičnih i savremenih umetničkih disciplina i kreativnog preduzetništva, zasnovanost na samoorganizovanom i kolaborativnim modelima rada (zajedničko korišćenje resursa, prostora, administrativne logistike itd.), fleksibilnost korišćenja prostora, slaba formalizovanost kroz planirane akcije javnih vlasti, preduzimljivost i inovativnost, saradnja vaninstitucionalnih i institucionalnih aktera u kulturi i sl.¹¹

Napomene:

¹ Ministry of Tourism, Parks, Culture and Sport, Canada (2009)

¹ Izrada i sadržaj ovih upravljačkih alata objašnjena je u delu: *Vrednovanje kulturnog nasleđa i njegovo očuvanje: principi, kriterijumi i metodološki pristupi*

³ Videti više: Habib and Boven (2015)

⁴ Videti više: Rypkema (2008)

⁵ Kreativne industrije predstavljaju skup delatnosti čiji proizvodi/usluge nastaju kao ishodište kreativnih procesa. Jedna od najrasprostranjenijih definicija kulturnih industrija je ona koja potiče iz UNESCO Konvencije o zaštiti i unapređenju raznolikosti kulturnih izraza (2005). Prema njoj „kulturne industrije podrazumevaju industrije koje proizvode i distribuiraju kulturna dobra i usluge, a one obuhvataju delatnosti, dobra i usluge koje imaju određeni nivo kvaliteta, upotrebu i svrhu, sadrže ili prenose kulturne izraze, bez obzira na komercijalnu vrednost koju mogu da imaju“.

⁶ Videti više: Mikić (2014)

⁷ Videti više: Richards (2007)

⁸ Prema: Rypkema (2008)

⁹ Videti više: Place Economics (2015), (2014), (2014a), (2014b), (2014c), (2013)

¹⁰ *Brownfield* je anglosaksonski termin potekao iz terminogije urbanog planiranja kojim se opisuju zemljište i građevinski objekti koji su se nekada koristili u industrijske i privredne svrhe. Kod nas se ustalio termin „*brownfields* lokacije“ za neiskorišćene i napuštene lokacije i objekte u određenim gradskim zonama. Reč je o izgrađenom građevinskom zemljištu koje se nekada koristilo u privredne svrhe, poseduje određene infrastrukturne objekte i opremu.

¹¹ O evropskim projektima „*kulturnih brownfielda*“ videti više: Lauren i Gresillon (2013)

Literatura:

Bogutović, D. (2011) „Od Nolita ostalo jedino sećanje“, *Novosti*, 6. novembar 2011.
<http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:352279-Od-Nolita-ostalo-jedino-secanje>

Brakočević, M. (2007) „Magacin pun kulture“, *Politika*, 1. jun 2007.
<http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/t30107.lt.html>

Camagni R. et al. (2004) „Natural resources, know-how and territorial innovation: the apple production system in Val di Non, Trentino“, in: Camagni R., Maillat D., Matteacchioli A., (2004), *Ressources naturelles et culturelles, milieux et développement local*, Editions EDES, Neuchâtel: 235–260.

Creating Community Heritage Programs: A Guide for Municipalities, Ministry of Tourism, Parks, Culture and Sport, Canada 2009. www.historicplaces.ca

Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books

Fulgosi, A. (2010) „Vođenje dokumentacije o kulturnim dobrima u svetlu aktuelnih evropskih trendova“, *Nasleđe X*: 243–248.

ICOMOS (1999) *International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance*, ICOMOS, Mexico, 12th General Assembly, October 1999.

IUCN (1980) *World Conservation Strategy – Living Resource Conservation for Sustainable Development*, Gland: IUCN–UNEP–WWF

Kljakić, S. (2015) „Kako je Oto Bihali postao Bihalji“ *Politika*, 1. februar 2015.
<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Kako-je-Oto-Bihali-postao-Bihalji.lt.html>

Lauren, A. and Gresillon, B. (2013) „Cultural Brownfield's in European cities: a new mainstream object for cultural and urban policy“ *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 19 No.1:40–62.

- Lazzaretti, L. et al. (2008) "Do Creative industries cluster? Mapping creative local production systems in Italy and Spain", *Industry and Innovation*, 15(5): 549–567
- Mikić, H. red. (2014) *Biznis plan za rehabilitaciju nepokretnih kulturnih dobara: priručnik za izradu i implementaciju*, Beograd: Republički zavod za zaštitu kulturnih dobara
- OECD (2014) *Tourism and the Creative Economy*, OECD Studies on Tourism
- Richards, G. (2005) *Cultural tourism in Europe*, ATLAS
- Richards, G. (2007) *ATLAS Tourism Survey*, ATLAS <http://www.tram-research.com/atlas/ATLAS%20Cultural%20Tourism%20Survey%202007.PDF>
- Rypkema, D. (2008) „Heritage Conservation and the Local Economy”, *Urban Development Magazine*, Vol. 4 Issue 1, august 2008. www.globalurban.org
- Place Economics (2013) *Profits through Preservation: The Economic Impact of Historic Preservation in Utah* – Executive Summary, Utah Heritage Foundation
- Place Economics (2014) *Designing a 21st-Century City: Historic Preservation and the Raleigh of Tomorrow*, City of Raleigh Historic Development Commission
- Place Economics (2014a) *Ten Years of Excellence: The Economic Impacts of Main Street in Michigan*, Michigan Main Street Center and the Michigan State Housing Development Authority
- Place Economics (2014b) *North Carolina Main Street: Decades of Success – The Economic Impact of Main Street in North Carolina*, North Carolina Department of Commerce and North Carolina Main Street Communities
- Place Economics (2014c) *In the New Mexico Tradition: The Impacts of Main Street, 1985–2013*, New Mexico Main Street
- Place Economics (2015) *Transforming Vacancy in Walnut Hills: Relocal Analysis*, Cincinnati Preservation Association and Walnut Hills Redevelopment Foundation
- Savet Evrope (2012) *Smernice za kulturno nasleđe: tehnički instrumenti za zaštitu i upravljanje nasleđem*, Strasburg: Savet Evrope
- Savet Evrope (2005) *Okvirna konvencija Saveta Evrope o vrednosti kulturnog nasleđa za društvo*, Strasburg: Savet Evrope
- Stojkov, B. (2013) „Grad između politike, finansija i kulture“, *Zbornik radova Građevinskog fakulteta* 23: 7-15.
- UNESCO (2008) *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Annex 3. WHC 08/01.
- Habib, J. A. And Boven, J. (2015) *Mapping Cultural Infrastructure: A Geospatial Analysis of the Intersection between Historic Fabric and Creative Economy in Belgrade, Serbia*, final report
- UNESCO-World Commission on culture and development (1995) *Our Creative Diversity*, Paris: UNESCO

Donovan Rypkema* Caroline Cheong**

* predsednik Heritage Strategies International i vanredni profesor Univerziteta u Pensilvaniji

** Heritage Strategies International

Upravljanje nasleđem i privatno-javno partnerstvo

Uvod

Fraza „privatno-javno partnerstvo“ postala je generički termin koji se primenjuje svaki put kada predstavnici javnog i privatnog sektora sede za istim stolom. Ali koncept „privatno-javno partnerstvo“ ima mnogo specifičnije značenje koje ukazuje na praktičnu transakciju. Jednu veoma korisnu definiciju ovog termina dao je Nacionalni Savet za privatno-javno partnerstvo: „Privatno-javno partnerstvo je ugovorni odnos između javne agencije (federalne, državne ili lokalne) i predstavnika privatnog sektora. Kroz ovaj ugovorni odnos veštine i imovina svakog sektora (javnog i privatnog) dele se u cilju isporuke usluge ili infrastrukture koje će se koristiti kao opšte dobro. Dodatno, deljenjem resursa svaka strana deli i rizike i nagrade koji potencijalno mogu nastati prilikom isporuke usluge ili izgradnjom postrojenja.“¹ Po ovoj definiciji privatno-javno partnerstvo je formalni ugovor kreiran u cilju isporuke specifičnih rezultata putem transakcionih odnosa. Dok odnosi koje tretira ova definicija mogu imati različite forme (o kojima ćemo diskutovati kasnije u ovom tekstu), to ne isključuje da predsednik banke i gradonačelnik mogu popiti zajedničku kafu, razgovarati o opštinskim pitanjima i sve to nazvati privatno-javnim partnerstvom. Ova definicija takođe ne isključuje i angažovanje privatne agencije za marketing da se bavi promocijom državnih kapitalnih investicija ili jednostavno distribuira javne subvencije privatnim ili neprofitnim organizacijama.

U pogledu formi ili namene pomenutih partnerstava, sva ona imaju četiri zajedničke karakteristike: (1) dugoročno trajanje, često između 25 i 99 godina; (2) postojanje sufinansiranja iz javnog sektora; (3) važnu ulogu ekonomskog operatera; i (4) rizici su podeljeni u skladu sa kapacitetom svakog partnera da ih preuzme. Najveći broj aranžmana privatno-javnog partnerstva nastaje usled činjenice da javni sektor nema dovoljno finansijskih resursa, fleksibilnosti ili tehničkog kapaciteta da isporuči određene javne usluge.³ Partnerstvo sa privatnim sektorom omogućuje isporuku ovakvih usluga, s obzirom na to da on svoje aktivnosti bazira na većem stepenu kreativnosti i preduzimljivosti, kao i tržišne orijentisanosti. Javni sektor takođe ima autoritet da kreira javne politike i regulativu koje mogu podstaći učešće privatnog sektora u obavljanju poslova od javnog interesa, kako bi se osigurali javno blagostanje i dobrobit.

Kreiranje privatno-javnih partnerstava u oblasti kulturnog nasleđa

Dugo vremena se privatno-javno partnerstvo primenjivalo kod velikih projekata kao što su infrastrukturni razvoj ili ključne javne usluge. Kao posledica ovoga, najveća ekspertiza je koncentrisana oko finansiranja velikih multimilionskih projekata. Do sada nije bilo dovoljno projekata privatno-javnog partnerstva u oblasti kulturnog nasleđa da bi se sistemski mogle objasniti njihove zajedničke karakteristike i imenitelji, koji se često

razlikuju od uobičajenih velikih projekata. Za mnoge (ali ne sve) projekte privatno-javnog partnerstva partner je lokalna samouprava. Svakako da postoji i značajan broj izuzetaka od ovog pravila. Na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama Odeljenje naoružanja, Opšte usluge administracije i Usluge nacionalnih parkova jesu ugovorne strane u privatno-javnim partnerstvima. Više javnih aktera na različitim nivoima vlasti mogu biti zainteresovane strane u projektima privatno-javnog partnerstva, ali samo jedan može biti javni partner. Mnogi projekti privatno-javnog partnerstva u oblasti nasleđa su praktično privatno-javna neprofitna partnerstva ili partnerstva između nevladinih organizacija, gde je civilni sektor od ključnog značaja za uspeh ovakvih projekata. Često, u stvari, nekoliko nevladinih organizacija mogu biti uključene, ali kao pasivni učesnici projekta ili oni mogu imati savetodavnu ulogu.

Predmet mnogih projekata privatno-javnog partnerstva jesu spomenici kulture koje je teško ponovo koristiti i u kojima privatni sektor teško preuzima leadersku ulogu. U razvijenim zemljama privatno-javna partnerstva uglavnom se odnose na zgrade koje je teško koristiti. Projekti privatno-javnog partnerstva u oblasti graditeljskog nasleđa uglavnom su fokusirani na objekte za koje treba pronaći nova kreativna rešenja i korisnike. Ovakvi objekti uglavnom se prilagođavaju ponovnoj upotrebi uz modifikaciju postojeće strukture ili konstrukcije. U žargonu struke, za ovakve zgrade koristi se termin „beli slon“ (*white elephant*) kojim se označava beskorisna ili problematična imovina, naročito ona koja ima visoke troškove održavanja. Najčešći razlog zbog koga privatni sektor u slučaju ovakvih projekata rehabilitacije ne želi preuzeti vodeću ulogu jeste diskrepanca između troškova i vrednosti. Stoga je glavna svrha privatno-javnog partnerstva da zatvori ovu diskrepancu. Kod pojedinih aktera, termini „troškovi“ i „vrednost“ se često koriste kao sinonimi. Ipak, oni to nisu. Troškovi su iznos novca koji je nepohodno izdvojiti kako bi ideja postala kompletan projekat. Vrednost je iznos novca koji je tržište spremno da plati za datu nekretninu (kupovinom ili rentiranjem) nakon završetka projekta. Kada novac prevazilazi troškove, privatni sektor će delovati samo ukoliko se omoguće olakšice za investiranje (poreske, finansijske, itd.) ili je javni sektor partner. Zajedničko je za skoro sve objekte graditeljske baštine da su u pitanju različite varijacije „belog slona“ gde troškovi prevazilaze vrednost. Ova razlika je poznata kao diskrepanca ili gep. Postojanje značajnog gepa je razlog da projekat bude razmatran kao privatno-javno partnerstvo u oblasti graditeljskog nasleđa.

Najveći broj uspešnih privatno-javnih partnerstava u oblasti graditeljskog nasleđa ima zajedničke i predvidive karakteristike. Glavna među njima je prepoznavanje objekata graditeljske baštine kao javnog dobra (imovine zajednice) u čije održavanje/vlasništvo je uključen veliki broj aktera iz javnog sektora i veliki broj izvora finansiranja – od tradicionalnih i netradicionalnih privatnih i javnih institucija. Ostale važne karakteristike uspeha ovakvih projekata su:

- Pristustvo ključne grupe zainteresovanih strana koja inicira akciju. Ključna grupa često dolazi iz nevladinog sektora. Prisutna je i šira podrška projektu od lokalne zajednice;
- Postoji imaginarni katalizator koji pokreće razvoj ideje napred. On može doći iz poslovne zajednice, lokalne samouprave, nevladinog sektora... ali retko kada dolazi od tekućeg vlasnika nekretnine (čak i u slučaju da je vlasnik određen nivo vlasti);
- Prisutna je posvećenost svih partnera, njihova želja da budu fleksibilni što je

moгуće više u finansiranju, organizaciji vremena i drugim transakcijama dok se razvija prihvatljiv i izvodljiv scenario projekta. Ovo zahteva kompromis i strpljenje od svih partnera. Čak i najuspešniji projekti privatno-javnog partnerstva u oblasti nasleđa mogu biti izloženi javnom skepticizmu tokom procesa planiranja.

UNECE je naglasio da proces kreiranja privatno-javnog partnerstva jeste proces koji zahteva vreme. To je uglavnom istina i u slučaju planiranja projekata privatno-javnog partnerstva u oblasti nasleđa. Imajući u vidu sve karakteristike ovakvih projekata, transakcije povezane sa njima su kompleksne. Čak i kada je projekat manjeg obima nego infrastrukturni projekti privatno-javnog partnerstva, kompleksnost se ne smanjuje.

Uspešni projekti rehabilitacije nasleđa ne počinju sa zgradom i pokušajem da se odgovori na pitanje: „Kako ću popuniti ovaj prostor?“ Radije, uspešnost privatno-javnih projekata u oblasti nasleđa leže u pitanju „Šta je nezadovoljena ili potcenjena tražnja na ovom tržištu?“ i „Da li ova zgrada može biti rehabilitovana da zadovolji određenu potražnju?“. Veoma retko se projekti privatno-javnog partnerstva u oblasti graditeljske baštine razvijaju tako da koriste samo jednoj nameni. Skoro uvek su ovakvi projekti fokusirani na mešovite korisnike, čime se odgovara na zahteve tržišta i ublažavaju nestabilnosti koje može izazvati samo jedna namena objekta.

Uloga partnera u privatno-javnim projektima rehabilitacije nasleđa

Kako bi privatno-javno partnerstvo bilo efektivno moraju postojati jasno definisane uloge svakog partnera. Kao što je naglašeno ranije u slučaju privatno-javnih partnerstava u oblasti graditeljske baštine, partneri nisu samo iz privatnog i javnog sektora već i nevladine organizacije. Detalji uloge svakog od partnera, u zavisnosti od karaktera privatno-javnog partnerstva, opisani su u sekciji „Tipične strukture u transakcijama“.

Uloga partnera iz javnog sektora

Iako specifična partnerstva mogu imati varijacije, generalno za partnera iz javnog sektora se očekuje sledeće:

- Podsticaji dovoljno atraktivni da privuku privatni kapital u transakciju. Ovi podsticaji mogu se odnositi na regulatorne olakšice, i druge vrste podsticaja;
- Dugoročna zaštita objekta graditeljske baštine je uvek obaveza javnog partnera;
- U mnogim centralnoevropskim zemljama i delu Azije, objekti graditeljske baštine su vlasništvo javnog sektora. Uključivanje nekretnine u transakciju privatno-javnog partnerstva će posledično biti uloga javnog sektora;
- Veoma često jedinice vlasti (koje mogu, a i ne moraju biti javni partner u transakciji) obezbeđuju finansiranje transakcije;

- U zavisnosti od svrhe za koju se privatno-javno partnerstvo u oblasti graditeljske baštine uspostavlja, korišćenje prostora objekata nakon rehabilitacije može služiti za potrebe privatnog ili javnog partnera;
- U mnogim slučajevima objekti nasleđa se nalaze u kvartovima gde je okruženje značajno derogirano, kako socijalno, tako i fizički. Fizička unapređenja okruženja kao i unapređenje nivoa javnih usluga može biti ključno za rehabilitaciju same zgrade, ali i faktor privlačenja investicija iz privatnog sektora;
- Održavanje infrastrukture kao što su vodovod, grejanje, ulice, komunalne usluge i parking su generalno obaveza javnog sektora. Obaveza unapređenja infrastrukture od javnog partnera može biti deo privatno-javnog ugovora.

Napred je naglašeno da je u mnogim delovima sveta kulturno nasleđe vlasništvo nekog nivoa vlasti. U drugim slučajevima, može biti nepohodno da javni partner preuzme pravo raspolaganja imovinom od tekućeg vlasnika kao hipotekarni dug i predmetnu imovinu unese u privatno-javno partnerstvo.

Na kraju, privatno-javno partnerstvo u oblasti graditeljske baštine može uticati na preispitivanje javnih politika i njihovom prilagođavanju potrebama privatno-javnog partnerstva. To se može odnositi na preispitivanje i promenu politike korišćenja zemljišta, uredbi, zoniranja, parkinga, dozvole za rad trgovinskih objekata, i sl.

Uloga partnera iz privatnog sektora

Šta onda u slučaju privatno-javnih partnerstava ulaže privatni partner što može uticati na uspeh ovakvih projekata? Sledeće stvari mogu biti tipične:

- Za partnera iz privatnog sektora se očekuje da donese finansijski kapital u ovakve projekte, uključujući sopstvene fondove ili kapital koji može pribaviti od eksternih investitora i institucija;
- Generalno, sredstva od zaduživanja će se koristiti za finansiranje značajnog dela projekta. Odgovornost za pregovore i obezbeđivanje ovih izvora finansiranja pada na privatnog partnera. Izuzetak može biti samo u slučaju da je tokom identifikacije i dogovora o ulogama u privatno-javnom partnerstvu dogovoreno da partner iz javnog sektora obezbeđuje sredstva iz kreditnih izvora;
- Specifično iskustvo sa projektima privatno-javnog partnerstva u oblasti razvoja nekretnina je da partneru iz javnog sektora nedostaje upravno ono što očekuje od partnera iz privatnog sektora. Pružanje stručne ekspertize u vezi za izvođenjem radova na zgradama graditeljske baštine je među glavnim ulogama privatnog partnera;
- U zavisnosti od specifičnosti transakcije, privatni partner može biti dugoročni vlasnik ili korisnik nekretnine. Različite kombinacije vlasništva i korišćenja imovine su opisani u nastavku teksta;
- Ukoliko je transakcija bila isključivo usmerena na poboljšanje graditeljskog

nasleđa na dugi rok, korišćenje ovakvog objekta i upravljanje imovinom tokom vremena biće deo odgovornosti privatnog partnera. U slučaju jednostavnijih projekata rehabilitacije objekata graditeljskog nasleđa, upravljanje nad objektom može ostati u nadležnosti javnog partnera;

- Ukoliko jedan od korisnika objekta graditeljske baštine bude javni partner, marketing prostora biće nadležnost partnera iz privatnog sektora.

Jedna od čestih odredbi ugovora o privatno-javnom partnerstvu jeste preciziranje raspolaganja nad imovinom, nakon isteka roka ugovora. U ovakvim slučajevima, imovina koja je predmet privatno-javnog partnerstva se vraća vlasniku iz javnog sektora. Ukoliko to nije slučaj, raspolaganje imovinom biće u rukama privatnog sektora. Bez obzira na odgovornost za upravljanjem zgradom, pravno lice koje upravlja imovinom biće isključivo pod upravom privatnog partnera.

Uloga nevladinog sektora

Dok se veliki projekti privatno-javnog partnerstva uobičajeno sastoje od javnog i privatnog partnera, ovakvi projekti u oblasti graditeljske baštine uključuju i nevladin sektor. Česta uloga nevladinog sektora je sledeća:

- Identifikacija kritičnih zgrada građevinske baštine koje mogu biti adekvatne za rehabilitaciju kroz privatno-javno partnerstvo;
- Javno zagovaranje i stvaranje javnog i političkog pritiska na vlast da deluje;
- Pridobijanje javne i političke podrške za ovakve projekte i njihovo pokretanje;
- Iniciranje preliminarne tehničke procene;
- Povremeno nevladin sektor može zauzeti poziciju vlasnika imovine u projektu. Ovo je često slučaj kod dugoročnog kapitalnog finansiranja tj. investiranja u projekat kasnije i uglavnom na kontinuiranoj osnovi;
- Nvladin sektor može pružiti ekspertizu u konzervaciji i zaštiti graditeljskog nasleđa ili biti izvor nekih drugih stručnih usluga nepohodnih za rehabilitaciju objekta;
- Obezbediti nadzornu ulogu kako bi se osigurao kvalitet projekta;
- Imati ulogu u predstavljanju projekta, pružati pomoć partnerima iz javnog i privatnog sektora kod osmišljavanja marketinga;

Imajući u vidu dugoročni karakter privatno-javnog partnerstva, važno je da svaki partner ostane fleksibilan i pripremljen za promene uloga i obaveza. Tržišne promene mogu uticati na nivou rizika privatnog partnera koji ne mora biti u mogućnosti da to apsorbuje ili političke promene mogu uticati na kapacitete javnog partnera. Slično, nevladine organizacije mogu dati svoj doprinos kroz godišnje donacije ili prihod od zadužbinske imovine.

Bez obzira na svrhu privatno-javnog partnerstva, uloge i odgovornosti svakog od partnera moraju biti precizirane i usaglašene u formi projektne organizacije kako bi se smanjili problemi u upravljanju i nesporazumi. Sprovođenje detaljne procene rizika može umnogome pomoći u definisanju funkcije i nadležnosti svakog partnera i smanjiti mogućnost potencijanih konflikata.

Alokacija rizika

Procena rizika je ključna komponenta svakog privatno-javnog partnerstva. Alokacija rizika između partnera mora ići u pravcu upravljanja njima tako da ono omogućava dugoročnu stabilnost projekta. Veoma često procenjuje se da je privatni partner sposobniji da upravlja investicionim i operativnim rizicima. Svakako, rizik koji može preuzeti privatni partner nije samo u finansijskoj sferi – on takođe može preuzeti i rizik koji je povezan sa kompleksnom državnom regulativnom i uticati na napredak projekta, produžiti vreme realizacije projekta i investiranja. Javni sektor može ublažiti ove izazove pomažući svom privatnom partneru da ispoštuje pravila igre.² U proceni rizika, privatni sektor uglavnom vodi računa o sledeća četiri faktora:

- Jasnoći po pitanju graditeljskih elemenata koji su važni i zahtevaju konzervaciju, standarde konzervacije i koji nivo promena na objektima je primeren, koje oblasti mogu biti promenjene i na koji način;
- Sigurnosti regulatornog okruženja, kako ono funkcioniše i količini neophodnog vremena za rad sa javnim vlastima;
- Konzistentnosti u primerni regulative;
- Konsultacijama i otvorenoj komunikaciji između privatnog i javnog sektora.³

U projektima privatno-javnog partnerstva rizici se mogu kategorisati u 6 glavnih kategorija, detaljno opisanih kao što sledi:

- *Rizici u vezi sa dizajnom/razvojem projekta:* koji uključuju greške u dizajnu, previd troškova, kašnjenje u završetku, probleme u ispunjavanju standarda konzervacije nasleđa, strukturne nedostatke i rizike u vezi sa zaštitom okruženja;
- *Operativne rizike i one u vezi sa prihodima:* koji uključuju operativne troškove usled previda troškova, nedostatke i kašnjenja u pribavljanju dozvola, odobrenja, saglasnosti; promene u cenama komunalija, traženje za nekretninom; smanjenje nivoa renti za datu nekretninu; i gubitke glavnih zakupaca nekretnine (bankrotstvo, najam, itd.);
- *Finansijske rizike:* koji uključuju nepovoljne promene u kursu stranih valuta i kamatama;
- *Nepredviđene rizike i događaje:* koji uključuju prirodne nepogode, nemire i štrajkove.
- *Ekološke rizike* koji uključuju destruktivne ekološke nepogode.

Glavni deo ugovornog pregovaranja traje tokom faze alokacije rizika, gde svaka strana pokušava da prebaci rizik na drugu stranu i pokuša da ostvari veće koristi uz manje rizike. Jednom kada je nivo rizika alociran i uloga i odgovornosti svakog od partnera definisane, može se smatrati da je formalni dogovor postignut i transakcija može biti precizirana.

Tipične strukture transakcija

Međunarodna profesionalna mreža eksperata za privatno-javno partnerstvo razvila je tipologiju strukture transakcija. Svakako od njih ima svoj naziv i akronim. Uobičajeno se u diskusijama o privatno-javnim partnerstvima čuju termini poput BOT (*izgradnja–vlasništvo–prenos*), BLOT (*izgradnja–iznajmljivanje–upravljanje–transfer*), BOO

(izgradnja–vlasništvo–upravljanje) i drugi. Unutar privatno-javnih partnerstava u oblasti graditeljske baštine, fizička konzervacija obično se sprovodi tokom faze „izgradnja“⁴⁴. Pomenute transakcije UNECE opisuje kao što sledi:

Kupovina–izgradnja–upravljanje (BBO): transfer javne imovine privatnom licu ili javnom preduzeću na osnovu ugovora kojim će imovina biti poboljšana i data na upravljanje u određenom vremenskom periodu. Javna kontrola se izvršava putem ugovora tokom perioda na koji je predata na korišćenje drugom subjektu.

Izgradnja–vlasništvo–upravljanje (BOO): Privatni sektor finansira, gradi, stiče vlasništvo i upravlja infrastrukturom ili uslugom bez vremenskog ograničenja. Javna ograničenja su precizirana u ugovoru i kroz stalnu regulatornu ulogu vlasti.

Izgradnja–vlasništvo–upravljanje transfer (BOOT): privatni subjekt dobija franšizu da finansira, izradi projekat, izgradi i koristi infrastrukturni objekat (i određuje naknadu za korišćenje) u određenom periodu, posle čega se vlasništvo prenosi ponovo na javni sektor.

Izgradi–koristi–transferiši (BOT): privatni sektor osmišljava projekat, finansira, konstruiše novi infrastrukturni deo projekta u okviru dugoročnog ugovora (koncesioni ugovor) i koristi objekat tokom trajanja koncesije posle čega vlasništvo prenosi ponovo na javni sektor, ukoliko se putem javnog konkursa ne prenese pravo korišćenja nekom drugom privatnom subjektu. U osnovi, ovakvi ugovori pokrivaju BOOT i BLOT modele privatno-javnog partnerstva uz razliku u vlasništvu nad infrastrukturnim objektom.

Izgradi–iznajmi–koristi–transferiši (BLOT): Privatni subjekt dobija franšizu da finansira, dizajnira projekat, izgradi i koristi iznajmljeni infrastrukturni objekat (i naplaćuje naknadu za korišćenje) u periodu trajanja lizinga, umesto plaćanja rente.

Dizajniraj–izgradi–finansiraj–koristi (DBFO): Privatni sektor može osmisлити prjekat, finansirati i izgraditi nove infrastrukturne objekte u okviru dugoročnog ugovora i koristiti dok traje period zakupa. Privatni partner će preneti vlasništvo na javni sektor na kraju perioda zakupa.

Finaniranje: privatni subjekt uobičajeno finansira servisnu kompaniju zaduženu za projekat, direktno ili koristi različite mehanizme kao što su dugoročne pozajmice ili izdavanje obveznica.

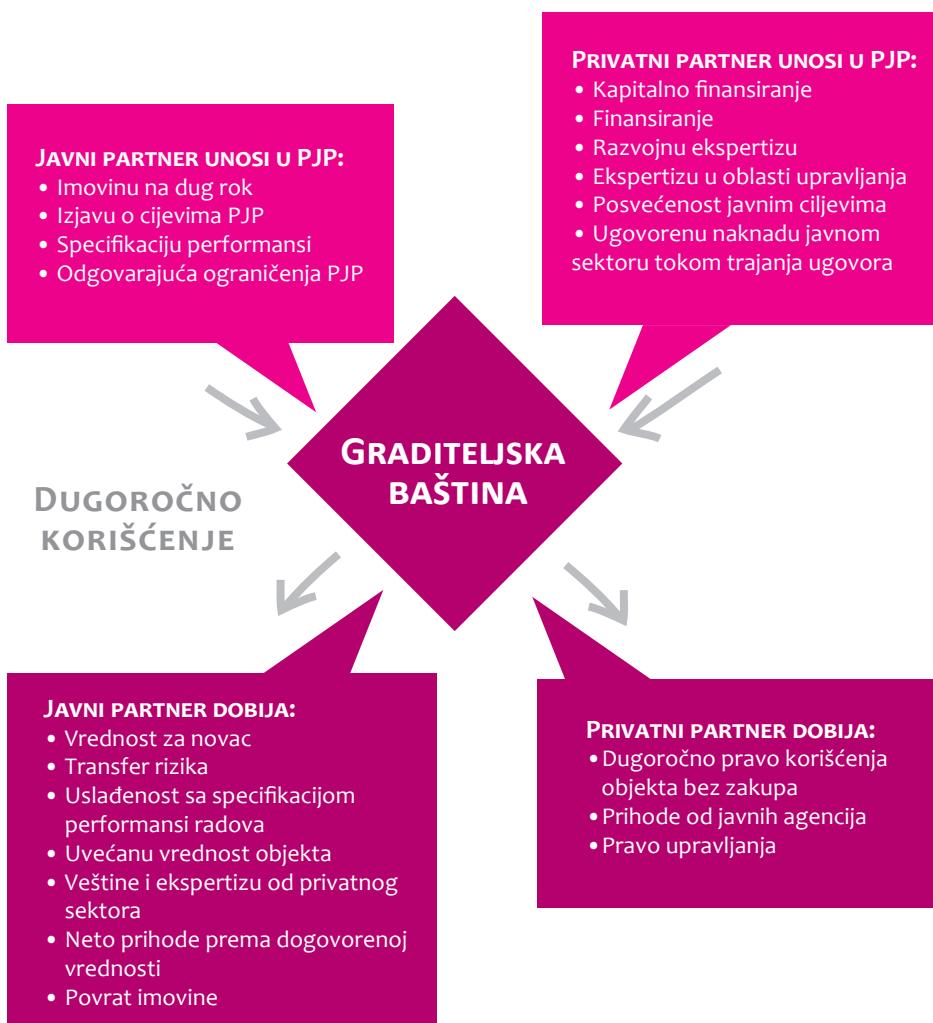
Ugovor o korišćenju i održavanju (O & M): privatni operater, pod ovim ugovorom radi kao javno osnovano telo određeno vreme. Vlasništvo nad infrastrukturnim objektima ostaje u javnoj svojini (mnogi smatraju da ovakvi ugovori ne predstavljaju jedan od oblika privatno-javnog partnerstva i da ih treba smatrati ugovorima o uslugama).

Dizajniraj–izgradi (DB): privatni sektor dizajnira i gradi infrastrukturu prema specifikaciji zahteva javnog sektora, često za ugovorenu fiksnu cenu ovih radova, pa rizik loše projekcije troškova je transferisan na privatni sektor (postoje stanovišta da ovakva vrsta ugovora ne pripada privatno-javnim partnerstvima, već smatraju da se ovakvi ugovori trebaju tretirati kao ugovori o radovima na javnoj infrastrukturi).

odnose na informacione tehnologije. Privatni operateri stiču licence ili prava na korišćenje određenog javnog resursa radi pružanje usluga u određenom vremenskom terminu.⁵

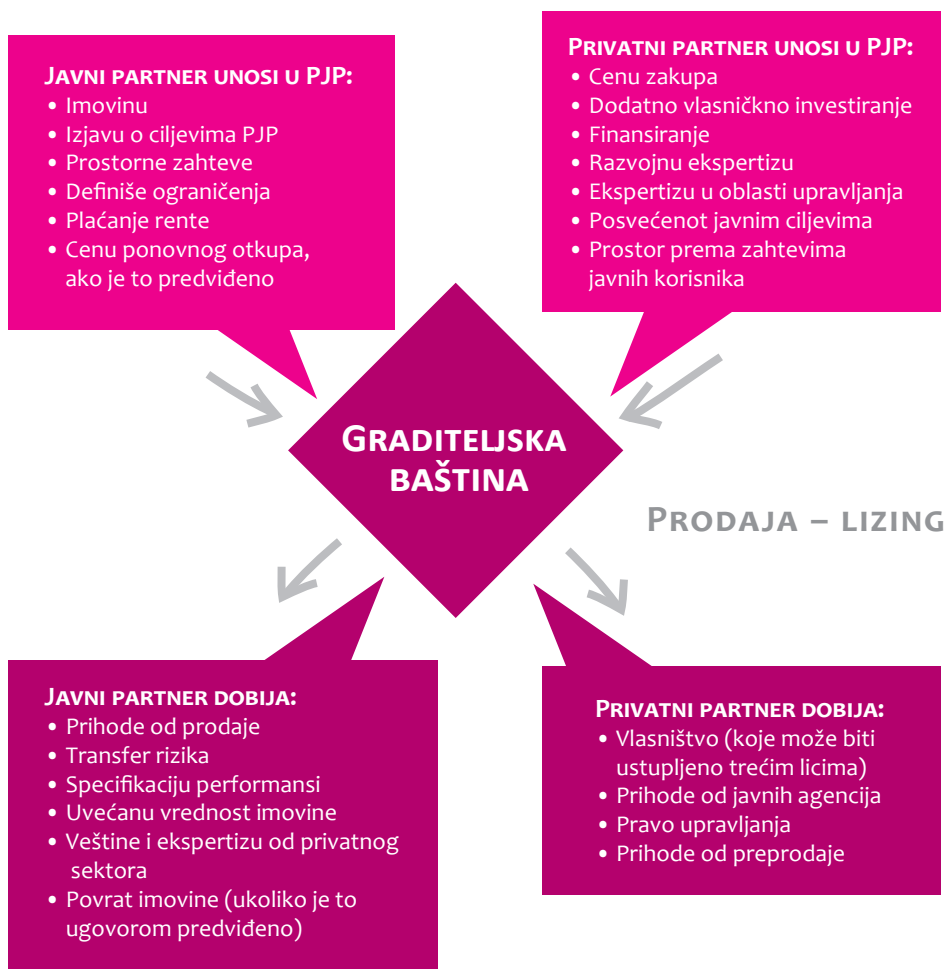
Mnogi projekti privatno-javnog partnerstva potpadaju pod neki od gore pomenutih modela. Za razliku od njih projekti rehabilitacije objekata kulturnog nasleđa su manje komplikovani i mogu se kategorisati prema dve esencijalne karakteristike: dugoročno korišćenje ili trenutnom transferu objekta u javno vlasništvo. Tekst i slike u nastavku opisuju najprimerenije tipologije projekata u oblasti konzervacije kulturnih dobara i njih prati jednostavan opis koji može biti modifikovan i prilagođen većem broju projekata konzervacije.

Dugoročno korišćenje: Javni sektor ustupa privatnom sektoru na dugoročno korišćenje objekat (da ga koristi za sopstvene potrebe ili rentira trećim licima). Na kraju perioda korišćenja objekat se ponovo vraća u javno vlasništvo.

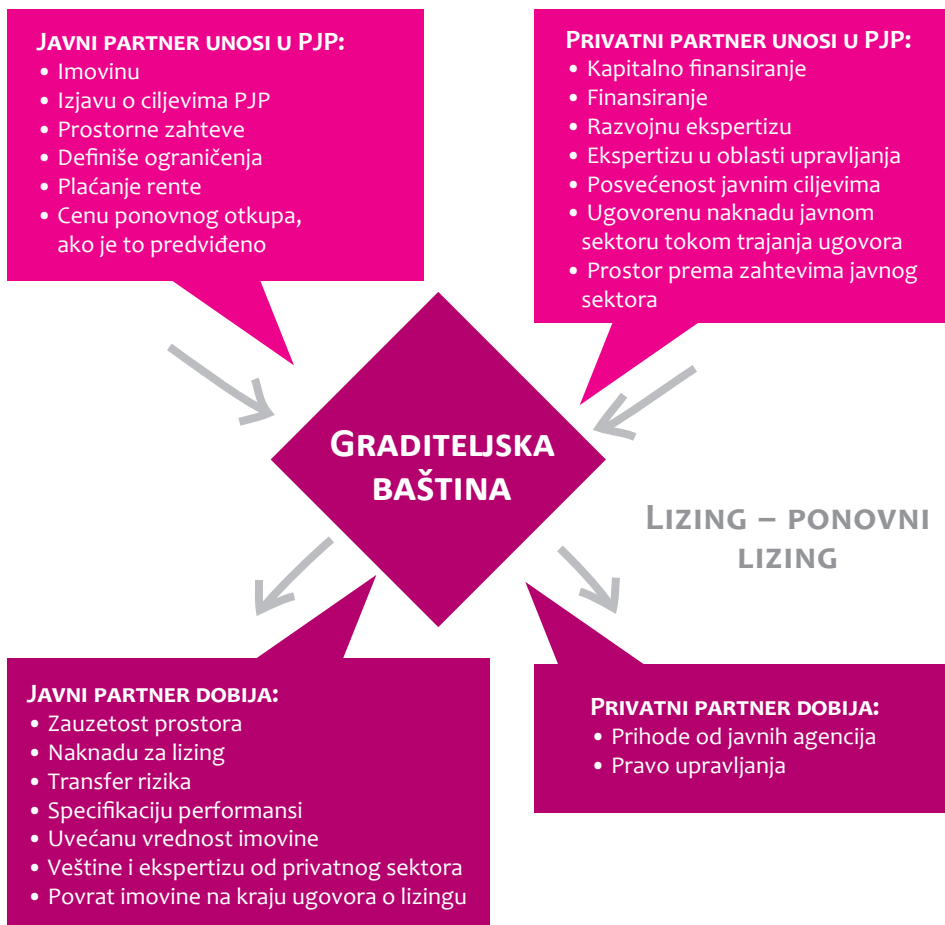

Prodaja sa klauzulom ponovnog otkupa: U nekim zemljama putem poreskih i drugih olakšica određena imovina se može učiniti atraktivnijom, nego da se jednostavno rentira. U tom slučaju nepohodno je osmisliti transakciju prodaje. Privatni subjekt će imati obavezu da izvrši adekvatnu rehabilitaciju objekta koji ima status kulturnog dobra i koristi objekat prema dogovoru sa javnim sektorom. Kako je povrat imovine konačan javni cilj u projektima privatno-javnog partnerstva, uglavnom se u takvim ugovorima precizira obaveza javnog sektora da preuzme određenu imovinu nakon isteka nekog budućeg perioda.

Prodaja i davanje u lizing: Kulturna dobra veoma često može koristiti javni sektor koji teži kontinuitetu poseda nad nekim objektom. Ali javnom sektoru može nedostajati kapital, ekspertiza za izvođenje radova i upravljanje objektom, ili nedostatak kapaciteta da investira u adekvatnu rehabilitaciju zgrade. Ovo može stvoriti optimalne uslove za privatno-javno partnerstvo u oblasti graditeljske baštine. Privatni sektor će preuzeti na sebe poslove obnove imovine i kreditnog dužnika u dugom roku; javni sektor će dobiti rehabilitovani objekat kulturnog nasleđa bez stvaranja kapitalnih rashoda. Ponovo, i u ovakvim transakcijama mora postojati obaveza povrata imovine javnom sektoru posle određenog perioda.

Lizing – ponovni lizing: Prednost ovog modela je isti kao kod modela „prodaja – davanje u lizing“ kao što je to opisano napred. Ovaj model poseduje dodatnu prednost, u pogledu nepostojanja potrebe za sastavljanjem ugovora o ponovnoj kupovini. Na kraju ugovora zgrada će automatski biti vraćena u javno vlasništvo u trenutku isteka ugovora o lizingu.

Napomena: Ovaj rad zasnovan je na istraživanju Rypkema, D. and C. Cheong (2012) *Public-Private Partnerships and Heritage: A Practitioner's Guide*, Washington: Heritage Strategies International

Notes:

¹ National Council for Public-Private Partnerships
<http://www.ncppp.org/howpart/index.shtml#define>

² Za više videti: Cheong, C. and S. Macdonald (2014)

³ *Ibidem*

⁴ *Ibidem*

⁵ United Nations Economic Commission for Europe (2008)

References

Amirtahmasebi, R. (2012), *Public-Private Partnerships in Urban Regeneration and Cultural Heritage Projects*, Washington, DC: The World Bank

Bongwa, A. (2011), “Public Private Partnerships and Cultural Heritage”, Presented on June 20, 2011 at “Heritage as an Asset for Inner City Development in Rotterdam”, Netherlands

Cheong, C. and S. Macdonald (2014), *The Role of Public-Private Partnerships in Conserving Heritage Buildings, Sites and Historic Urban Areas: A Literature Review*, Los Angeles, CA: Getty Publication

Rypkema, D. (2008), “Heritage and Development: The Role of Public-Private Partnerships” in: *Economics and Built Heritage – Towards New European Initiatives*, edited by Mikko Mälkki, Raine Mäntysalo and Kaisa Schmidt-Thome. 131. Espoo: Helsinki University of Technology, Centre for Urban and Regional Studies

National Council for Public-Private Partnerships, <http://www.ncppp.org/howpart/index.shtml#define>

United Nations Economic Commission for Europe (2008), *Guidebook to Promoting Good Governance in Public-Private Partnerships*. Geneva, Switzerland: United Nations, www.unece.org/ceci/publications/ppp.pdf

Estela Radonjić Živkov* Mirzah Fočo**

* Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd

** Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Vrednovanje kulturnog nasleđa i njegovo očuvanje: principi, kriterijumi i metodološki pristupi

Uvod

Zakonima koji su regulisali oblast zaštite kulturnih dobara, kao i čitavim državnim i društvenim uređenjem, koje je bilo dominantno u Jugoslaviji od Drugog svetskog rata do danas, stvoreno je opšte prihvaćeno mišljenje da je njihova zaštita ekskluzivno pravo i obaveza države i stručnjaka. Verovalo se da se samim činom proglašenja nekog dobra nepokretnim ili pokretnim kulturnim dobrom briga o njemu i njegovo korišćenje prepuštaju državi i stručnjacima.

Na samom početku zaštite to je i bio slučaj. Prvi spomenici kulture su odmah po zaštiti dobijali novu ulogu i novog vlasnika. Odnosno, vlasnik većine njih je bila država koja je spomenike kulture davala na korišćenje državnim institucijama. Primer su Konak knjeginje Ljubice, Dositejev licej, kafana ?, Kapetan Mišino zdanje. Dobijanjem korisnika i dobijanjem nove namene, neretko je odvajan i novac iz budžeta za neophodne konzervatorske radove. S vremenom povećao se broj proglašanih spomenika, a država je postala siromašnija što je uticalo i na njen odnos prema nasleđu.

Aktuelni zakon o kulturnim dobrima, gotovo ni u jednoj normi ne predviđa i ne propisuje obavezu države da finansira zaštitu nasleđa. Nažalost, ne propisuje ni ulogu države ni službe zaštite u iznalaženju načina na koji nepokretna kulturna dobra mogu biti finansirana. Ipak vlasnici kulturnih dobara, lokalna zajednica i stanovništvo i dalje smatraju da je očuvanje nasleđa isključivo u nadležnosti države, isključivo finansirano od države i da njegove vrednosti jedino predstavnici države mogu da shvate i tumače. Ovakav odnos stvorio je dubok jaz između strana bez čije međusobne saradnje i sadejstva kulturno nasleđe ne može ni da postoji. Otuđenost stanovništva od kulturnog nasleđa dovela je do činjenice da se nasleđe iz svog najbližeg okruženja ne prepoznaje i ne razume.

Istorijske okolnosti koje su uslovile današnji život, drugačije društveno uređenje i drugačiji ekonomski odnosi uslovljavaju drugačiju kulturnu politiku. Država koja teži da se priključi vrednostima EU trebalo bi da postavi kulturno nasleđe u novi kontekst i odnos prema njemu definiše kroz usvajanje novih pravila. Ta pravila daleko više uključuju pojedince, udruženja i lokalne zajednice u zaštitu i korišćenje kulturnog nasleđa. Celokupno nasleđe je definisano ljudima koji su ga stvarali, kulturom i prirodnim okruženjem u kojoj je nastajalo. Zaštitom dobara iz našeg okruženja ona se ne izdvajaju i ne otuđuju. Ona i dalje ostaju naša i način na koji se mi odnosimo prema njima ih takođe definiše u ovom trenutku i postaje deo spomeničke valorizacije u nekom budućem trenutku. Celokupno nasleđe Srbije pripada svima nama bez obzira na obrazovanje, pozicije, bogatstvo. Kao što svima pripada tako, svi delimo i obaveze da se o njemu staramo i da ga sačuvamo za buduće generacije.

Uloga lokalne zajednice u očuvanju kulturnog nasleđa

Može se reći da je veliki deo kulturnog nasleđa nedovoljno poznat lokalnoj zajednici. Vrednost se vidi uglavnom samo u sakralnim objektima i to prvenstveno zbog njihove verske konotacije, dok veliki deo nasleđa ostaje neprepoznat i samim tim osuđen na propadanje. Svedoci smo često paradoksalne situacije usled postojanja velikog jaza između „ponude“, odnosno broja nepokretnih kulturnih dobara koja sporadično koriste vlasnici, lokalna zajednica, pojedinci i organizacije, i „potražnje“, odnosno velikog broja pseudonasleđa, novoformiranih atrakcija sa prefiksom etno, ili sa dodatkom verskog konteksta. Naime, svedoci smo s jedne strane da širom Srbije niču „etno parkovi“, etno avlije, etno okućnice, pa čak i etno kafane, da izgradnjom takvih ugostiteljskih ili turističkih objekata privatni preduzetnici žele da dobiju ponudu veće vrednosti koja asocira na istoričnost, narodnost i tradiciju, koja garantuje kvalitet. Malo boljim posmatranjem i korišćenjem takvih usluga vrlo lako se dolazi do osećaja lažne predstave, često iskarikirane predstave, čime se gubi poverenje posetilaca u verodostojnost celokupnog proizvoda. S druge strane, objekti koji imaju spomeničku vrednost, koji zaista jesu autentični, koji jesu svedoci kulture i istorije propadaju i nalaze se u veoma lošem stanju.

Lokalna zajednica bi trebalo da u svojim kulturnim dobrima prepozna razvojni potencijal. Nasleđe na njihovoj teritoriji je upravo ono što ih razlikuje od svih ostalih i upravo ta razlika treba da bude iskorišćena kao prednost i specifičnost. Era velikih industrija je prošla i ostavila veliki broj nezaposlenih, koji svoju egzistenciju često rešavaju samozapošljavanjem. Nasleđe treba iskoristiti u kreiranju autentične dodate vrednosti lokalnim proizvodima, nešto što će pozivajući se na tradiciju i iskustvo dati prednost i poverenje kupaca u odnosu na ostale. Dobar deo nasleđa je prazan prostor koji uglavnom nema funkciju. Upravo taj prazan prostor treba iskoristiti kao potencijal za stvaranje proizvoda koji su vredniji samim tim što su nastali ili su inspirisani kulturnim dobrom. U diversifikaciji poslova u ruralnim sredinama nasleđe može poslužiti i kao inspiracija za razvoj ruralnih kreativnih ekonomija i raznih vidova turizma.

U novom uređenju, drugačijim vrednostima i drugačijoj podeli odgovornosti lokalna zajednica mora da ponese veću odgovornost, ali i veću dobit čuvajući i koristeći kulturna dobra. Prvenstveno, mora da vidi nasleđe kao svoje, a onda da o svom nasleđu brine i da ga koristi u duhu dobrog domaćina, poštujući načela i zakonske okvire države. U zaštiti nasleđa uloge svih aktera su jasno definisane. Uloga države je da uspostavi zakone, principe, standarde i stručnu službu koja će biti na usluzi korisnicima i vlasnicima nepokretnih kulturnih dobara, ali koja neće odstupiti od strukom uspostavljenih kriterijuma i pravila konzervacije nasleđa. Tamo gde je nemoguće koristiti tržište, što je u kulturi često slučaj, država će biti i veliki finansijer radova na nasleđu sa neophodnom stalnom tendencijom obezbeđivanja više izvora finansiranja. Lokalna zajednica mora da preduzme inicijativu i da nasleđe koje ima čuva i koristi za dalji napredak i razvoj.

Društveni i ekonomski razvoj države uslovio je pojavu banalnog shvatanja tržišne ekonomije i kapitalizma, po kom novcu nema ograničenja. Tako se često opravdava uništavanje kulturnog nasleđa jer vlasnik finansira radove na objektu, pa onda ima pravo da ih sprovede na svoj način i da isključi struku ili da je pridobije na svoju stranu. Da bi se ovo izbeglo, neophodno je jačanje državnih institucija čija uloga nije tržišna već regulatorna i čija nezavisnost i integritet ne bi smeli da se dovode u pitanje. Takođe je neophodno ulaganje u usavršavanje stručnjaka kako bi pratili svetske trendove i nova

znanja iz svoje oblasti. Neophodno je međusobno poštovanje upravljača, vlasnika kapitala i države kako bi svako iz svog domena uradio najviše što može za zajedničku korist, koja može biti na različitim nivoima. Legitimno je da na obnovi jednog spomenika narodnog graditeljstva učestvuju finansijer, vlasnik i država. Njihovi interesi su različiti: donator želi medijsku promociju, korišćenje prostora i ekonomsku održivost projekta; vlasnik želi da očuva svoju imovinu i ostvari zaradu, dok služba zaštite želi da objekat očuva u izvornom obliku, da ga prezentuje i da obezbedi da kulturno dobro ostvari dovoljan profit za njegovo dalje održavanje. Uspešna zaštita spomenika kulture mora da pronađe put kojim će zadovoljiti interese svih zainteresovanih strana. Samo takav projekat će biti uspešan projekat. Kod nas se često interesi pojedinih zainteresovanih strana stavljaju ispred interesa drugih što garantuje neuspeh. Prilikom zaštite kulturnih dobara postoje osnovni postulati kojih se svi moraju pridržavati. Osnovno pravilo je da se spomenik mora sačuvati u što je moguće autentičnijem obliku, sa najmanje intervencija. Nasleđe korišćenjem u današnjem vremenu jednostavno ne sme da izgubi na svom značaju koje je identifikovano tokom njegove valorizacije.

Kulturno nasleđe: kategorije, načela i ciljevi zaštite

Prvi zadatak svake lokalne zajednice je da u saradnji sa stručnjacima za zaštitu kulturnih dobara upozna svoje kulturno nasleđe i spozna njegove vrednosti. Kulturno dobro čije vrednosti nije prepoznala lokalna zajednica gotovo da nema šanse da opstane. Zato je termin valorizacije važan i za samu struku ali i za vlasnike, korisnike i celu lokalnu zajednicu. Uspešna valorizacija kulturnog dobra je ona valorizacija do koje su struka i lokalna zajednica došli zajedno ili bar ona gde svako shvata i poštuje svačije viđenje vrednosti. Na primer, za stručnjake jedno dobro predstavlja arhitektonsko delo, ili umetničko delo, a za stanovništvo koje posećuje to dobro ono je mesto koje poseduje čudotvorne i lekovite moći. Struka treba stanovništvu da pojasni i približi arhitektonske ili umetničke vrednosti, ali takođe mora da upozna, shvati i poštuje kultnu vrednost koju objekat ima za lokalno stanovništvo. Zato pri valorizaciji treba imati u vidu što širi spektar vrednosti koji jedan spomenik može da poseduje. Dobra koja se stavljaju pod zaštitu države se proglašavaju zbog vrednosti koje prepoznaju i valorizuju stručnjaci. Ukoliko se oni ne potrudu da sagledaju sveukupnost značenja jednog dobra i taj značaj ne objasne i približe lokalnoj zajednici spomenici će ostati otuđeni od ljudi, svakodnevnog života i sredine koja treba da ih čuva i prezentuje. Valorizacija se ne završava samo na elitnoj valorizaciji arhitektonskih, umetničkih i istorijskih vrednosti već postoji tendencija da se ona proširi na druge vrednosti: simboličke, socijalne, društvene, odnosno vrednosti koje nastaju u interakciji kulturnih dobara i stanovništva.

Kulturna baština predstavlja celokupno kulturno nasleđe jednog društva sticano u prošlosti, koje se čuva i ostavlja budućim generacijama na dalju brigu. Današnje shvatanje kulturne baštine proizišlo je iz dve konvencije UNESCO: Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine (1972) i Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (2003). Evolucija shvatanja kulturne baštine i odnosa prema njoj dovela je do pojave niza konvencija koje bliže tretiraju sve aspekte kulturne baštine. Među ovim konvencijama treba pomenuti i Okvirnu konvenciju Saveta Evrope o vrednosti kulturne baštine za društvo (Faro konvencija, 2005), koja kulturnu baštinu predstavlja kao skup dobara nasledenih iz prošlosti koje ljudi prepoznaju, nezavisno od vlasništva, kao odraz i izraz svojih vrednosti, verovanja, znanja i tradicija.

Prema važećem zakonu koji reguliše zaštitu kulturnih dobara ona su definisana kao stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture od opšteg interesa koje uživaju posebnu zaštitu. Kulturna dobra se dele na pokretna i nepokretna kulturna dobra, a u zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava, nepokretna kulturna dobra se dele na: spomenike kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta. Zakon o kulturnim dobrima definiše sve četiri kategorije:¹

- „Spomenik kulture jeste građevinsko-arhitektonski objekat od posebnog kulturnog ili istorijskog značaja, kao i njegova graditeljska celina, objekat narodnog graditeljstva, drugi nepokretni objekat, deo objekta i celine sa svojstvima vezanim za određenu sredinu, delo monumentalnog i dekorativnog slikarstva, vajarstva, primenjenih umetnosti i tehničke kulture, kao i druga pokretna stvar u njima od posebnog kulturnog i istorijskog značaja.
- Prostorno kulturno-istorijska celina jeste urbano ili ruralno naselje ili njihovi delovi, odnosno prostor s više nepokretnih kulturnih dobara od posebnog kulturnog i istorijskog značaja.
- Arheološko nalazište je deo zemljišta ili površine pod vodom koji sadrži ostatke građevina i drugih nepokretnih objekata, grobnih i drugih nalaza, kao i pokretne predmete iz ranijih istorijskih doba, a od posebnog su kulturnog i istorijskog značaja.
- Znamenito mesto je prostor vezan za događaj od posebnog značaja za istoriju, područje s izraženim elementima prirodnih i radom stvorenih vrednosti kao jedinstvene celine, kao i spomen grobovi ili groblja i druga spomen obeležja koja su podignuta radi trajnog očuvanja uspomene na značajne događaje, ličnosti i mesta iz nacionalne istorije (memorijali), od posebnog kulturnog i istorijskog značaja.“

Zakonom su predviđene i dve kategorije nepokretnih kulturnih dobara: kulturna dobra od velikog značaja i kulturna dobra od izuzetnog značaja. Kulturno dobro od velikog značaja ima jednu od sledećih karakteristika: značajno je za određeno područje ili razdoblje; svedoči o društvenim ili prirodnim pojavama; svedoči o značajnim događajima i istaknutim ličnostima iz nacionalne istorije. Kulturno dobro od izuzetnog značaja mora da ima bar jednu od sledećih karakteristika: poseban značaj za društveni, istorijski i kulturni razvoj naroda u nacionalnoj istoriji, odnosno za razvoj njegovog prirodnog okruženja; svedoči o presudnim istorijskim događajima i ličnostima i njihovom delovanju u nacionalnoj istoriji; predstavlja jedinstvene primerke stvaralaštva svog vremena ili jedinstvene primerke iz istorije prirode; ima veliki uticaj na razvoj društva, kulture, tehnike i nauke; poseduje izuzetnu umetničku ili estetsku vrednost.

Zaštita kulturne baštine predstavlja sistemsko sprovođenje mera pravne i stručne zaštite koja je usklađena sa pravilima konzervatorske struke u cilju očuvanja kulturnog dobra. Zaštita nekog dobra zahteva metodološki ispravan, logičan i sistematičan pristup. Mora se težiti odstranjivanju svake mogućnosti da se napravi greška, jer greške prilikom zaštite često mogu biti nenadoknadive i pogubne po samo kulturno dobro.

U procesu zaštite nasleđa obavezno je rukovoditi se načelima zaštite čije su osnove postavljene još Venecijanskom poveljom (1964):

- Načelo očuvanja autentičnosti spomenika i njegovih spomeničkih vrednosti
- Načelo očuvanja svih stilova na jednom spomeniku

- Načelo poštovanja svih vrednosti na spomeniku – Ovo se odnosi na dogradnje koje nemaju stilske ili arhitektonske vrednosti ali imaju istorijsku vrednost.
- Načelo stalnosti spomenika na mestu na kom je sagrađen – Izmeštanjem spomenika sa mesta na kome je nastao gubi se na samoj vrednosti spomenika jer ga između ostalog definiše i samo mesto i razlog zašto je baš tu podignut.
- Načelo dokumentarnosti i kontinuiteta rada – Dokumentovanje radova na spomeniku pomoći će budućem razumevanju spomenika, jer će se tačno znati šta je autentično a šta predstavlja konzervatorsku intervenciju.
- Načelo saradnje sa drugim strukama
- Načelo očuvanja funkcije – samo posedovanje funkcije može obezbediti opstanak kulturnom dobru. Prilikom davanja nove funkcije kulturnom dobru koju je u prošlosti izgubilo, potrebno je dobro odabrati novu namenu koja neće štetiti kulturnom dobru i njegovoj interpretaciji.²

Cilj zaštite kulturnih dobara je očuvanje njihovih vrednosti. Zato je prvi korak u svakoj zaštiti utvrđivanje vrednosti jednog dobra, odnosno valorizacija. Valorizacija ili vrednovanje je postupak utvrđivanja različitih aspekata značaja kulturnog dobra za jednu društvenu zajednicu. Jedan od osnovnih principa vrednovanja nasleđa bio bi holistički pristup svakom dobru, odnosno sagledavanje svakog oblika nasleđa u svim aspektima. Pravilno vrednovanje kulturnog nasleđa je prvi preduslov za njegovu pravilnu zaštitu. Ukoliko u procesu vrednovanja ne definišemo šta je to autentično, koji se sve stilovi nalaze na spomeniku, šta je tokom trajanja na njemu promenjeno, teško da možemo ispoštovati principe autentičnosti, poštovanje svih stilova i poštovanje svih vrednosti na spomeniku.

Vrednovanje kulturnog nasleđa – lokalna zajednica kao akter procesa

Vrednovanje je vrlo složen postupak koji zahteva širi ugao posmatranja nečega što pretenduje da bude kulturno nasleđe. Valorizacioni postupak se mora sprovesti interdisciplinarno, jer su grupe vrednosti i kriterijumi vrednosti često za nekog lako prepoznatljive i nalaze se na visokom stepenu gradacije vrednosti u odnosu na druge. Primer za to bi bila valorizacija neke seoske kuće koja za vlasnike te kuće ima značaj kao mesto na kome je ponikla njihova porodica, mesto u kom su porasli i za koga ih vežu lepe uspomene. Seoska zajednica tu istu kuću može da valorizuje kao najstariju kuću u selu koja ima vrednost svedoka kako su izgledale i njihove kuće u prošlosti. Ona za njih govori o starosti njihovog sela, o bogatstvu sela i drugačijem i sadržajnijem životu. Ukoliko kuća pripada nekoj nacionalnoj manjini ona bi za njih mogla da ima vrednost svedočanstva da su na tom prostoru naseljeni bar koliko je i kuća stara, ona bi mogla da predstavlja i skup verovanja i običaja koji su u njoj materijalizovani. Služba zaštite može da prepozna značaj ove kuće tako što će je uporediti sa ostalim kućama iz šireg konteksta i odrediti njen značaj. Logično bi bilo zaključiti da različiti nivoi vrednovanja zahtevaju i različite nivoje zaštite. Međutim, u praksi to nije slučaj.

Zakon o kulturnim dobrima prepoznaje kulturna dobra i dobra koja uživaju prethodnu zaštitu. Dobra koja uživaju prethodnu zaštitu su stvari i tvorevine za koje se pretpostavlja da imaju svojstva od posebnog značaja za kulturu, umetnost i istoriju i ona uživaju zaštitu u skladu s odredbama ovog zakona.³ Potrebno je pomenuti da postoje i „alternativni“ oblici zaštite, koji mogu biti regulisani drugim zakonima. Tako lokalna

zajednica donošenjem planskih dokumenata može dosta uticati na očuvanje celina i objekata čiji je značaj prepoznala.

Često na terenu susrećemo „etno kuće“ različitih zajednica koje su prepoznale vrednosti svojih specifičnosti i čuvaju ih bez obzira na to da li je njihov značaj država prepoznala. I konačno, najbitniji oblik zaštite koji najviše garantuje očuvanje nekog objekta je odnos njegovog vlasnika ili korisnika. Ukoliko je vlasnik prepoznao vrednosti svoje stare kuće i ukoliko su te vrednosti sa njegovog aspekta velike, makar ona bila beznačajna sa stanovišta zaštite, ta kuća će opstati. Idealna slika zaštite kulturnih dobara bila bi upravo sagledavanje i shvatanje značaja od svih potencijalnih aktera života jednog dobra. Ovako široko shvaćena vrednovanje nema propisane i striktno utvrđene principe. Odsustvo principa i metodologije otežava sam proces valorizacije. Služba zaštite kulturnih dobara je iskustveno razvila postupak koji bi mogao da se definiše i kao metod vrednovanja. Ona u svakom slučaju mora da ujedini i analizira sve aspekte vrednovanja od strane svih aktera koji su u kontaktu sa kulturnim nasledem i da tome doda objektivne i stručne vrednosti sagledane sa aspekta celovitosti prostora i kulturnih izraza. Upravo zbog cele ove složenosti proces vrednovanja je kompleksan i zahteva obavljanje više radnji koje se uglavnom odnose na prikupljanje svih oblika dokumentacije, njihovo tumačenje, analiziranje i donošenje zaključaka o značaju objekta.

Posle primarne valorizacije, u kojoj se zaključuje da li neko dobro ispunjava kriterijume da bude pod zaštitom države izrađuje se elaborat, odnosno neophodna dokumentacija. Dobro koje potencijalno može da bude kulturno dobro mora da ispuni bar neki od sledećih kriterijuma, odnosno da poseduje neki od sledećih značaja:⁴

- Istorijski značaj u najširem smislu. Neko dobro ima istorijski značaj ukoliko je povezano i može da svedoči o nekim istorijskim značajnim događajima, osobama ili mestima.
- Starost – dugo postojanje.
- Ambijentalni značaj – ima određeni stepen atraktivnosti svoje uklopljenosti u okruženje, ambijent.
- Urbanistički značaj – svedoči o postojanju organizovanog života u naselju i doprinosi shvatanju koncepta nastanka i razvoja naselja.
- Estetski značaj dobra odnosi se na način njegove izrade, stil, tehničku savršenost, lepotu, veštinu i kvalitet izrade, harmoniju, formu i druga estetska obeležja.
- Naučni ili istraživački značaj – dobra koja mogu biti značajna za dalja naučna istraživanja, dobra koja su imala pozitivan uticaj na razvoj društva.
- Retkost – ukoliko je retko sačuvani artefakt pojave o kojoj svedoči.
- Reprezentativnost – izražava jedinstvenost, tipičnost i reliktnost.
- Društvena vrednost – njegova uloga u zajednici, njegov doprinos stvaranju identiteta zajednice, kao i svedočenje o razvoju društva.
- Kulturološki značaj – svedoči o stvaranju različitih kulturnih formi.
- Simbolička vrednost – baština koja čuva i prenosi značenja i simbole koji mogu imati različiti karakter (socijalni, politički, religijski i dr.).
- Duhovni značaj – dobra sa posebnim značajem za grupu ljudi, odnosno objekti koji se smatraju „svetim“ u okviru pojedinih religijskih sistema.
- Autentičnost – odnosi se na originalnost i jedinstvenost objekata ili prakse.

PROCEDURA ZAŠTITE KULTURNIH DOBARA U REPUBLICI SRBIJI

Zakonom o kulturnim dobrima predviđeno je da Republički zavod za zaštitu spomenika kulture obrazloži razloge koji ukazuju na to da su svojstva određene nepokretnosti od posebnog kulturnog i istorijskog značaja. Takođe je dužan da priloži mišljenje vlasnika dobra o stavljanju njegovog vlasništva pod zaštitu. Ukoliko se ne priloži mišljenje vlasnika, neophodno je da se izvrši javno oglašavanje. Sastavni deo odluke su: naziv, opis kulturnog dobra, granice zaštićene okoline (katastarske i zemljišno-knjižne podatke), mere zaštite vezane za čuvanje, održavanje i korišćenje tog kulturnog dobra i njegove okoline.

U praksi je do sada bilo uobičajeno da lokalni zavodi predlažu zaštitu pojedinih objekata sa svoje teritorije. Predlog može poslati i pojedinac, lokalna samouprava kao i grupa građana ili neki drugi pravni subjekt. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture izlazi na teren i na licu mesta vrši uvid, istraživanje i procenu da li neka nepokretnost poseduje vrednosti da bi bila nepokretno kulturno dobro. Zatim se objekat valorizuje, izradi se elaborat ili se predloženi elaborat pregleda i usaglašava. Tako izrađen predlog Odluke se šalje Ministarstvu kulture na dalje postupanje. Odluku o proglašenju kulturnog dobra donosi Vlada Republike Srbije na predlog Ministarstva kulture. Pomenuti elaborat, pored napred navedene dokumentacije, mora da sadrži i tehničku i foto dokumentaciju budućeg kulturnog dobra.

Odluka o proglašenju definiše zonu zaštite kulturnog dobra i mere zaštite vezane za čuvanje, održavanje i korišćenje tog kulturnog dobra. Sastavni deo Odluke je i obrazloženje koje predstavlja esenciju valorizacije i njega izrađuju stručnjaci na osnovu dokumentacije, istraživanja i analitičkih postupaka. U poslednje vreme predlozi i inicijative o zaštiti pojedinih kulturnih dobara sve više dolaze od vlasnika ili korisnika objekata, kao i od lokalne zajednice. Ovakvi slučajevi bi se mogli smatrati daleko uspešnijim jer znače zainteresovanost vlasnika i lokalne zajednice da prepoznaju i sačuvaju kulturno nasleđe u svojoj sredini.

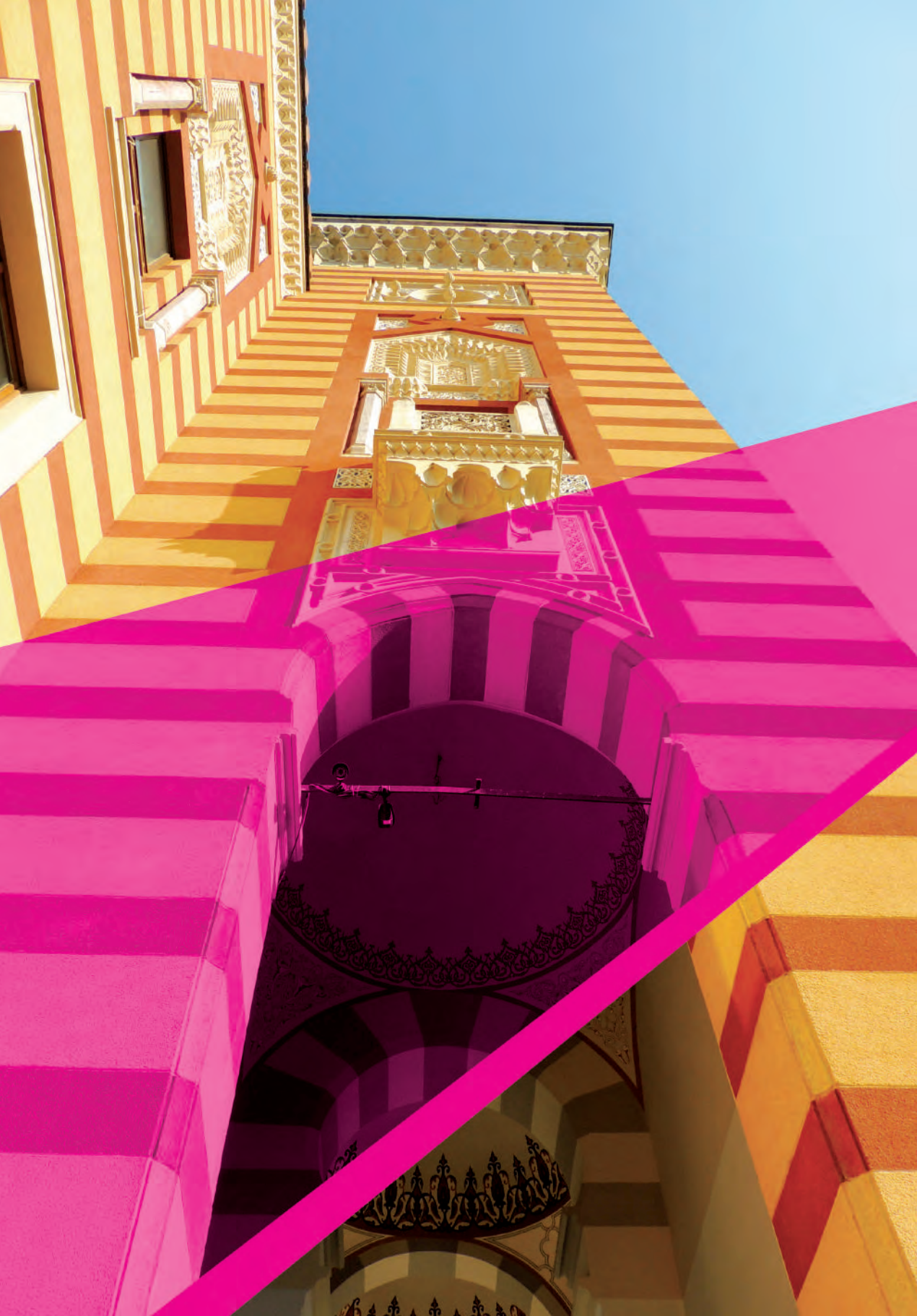
PROCEDURA ZAŠTITE KULTURNIH DOBARA U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina se sastoji od 2 entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske) i jednog distrikta (Brčko distrikt). U pogledu zakonodavstva prisutno je mnogo zakona i podzakonskih akata koji regulišu zaštitu kulturnog nasleđa na državnom, entitetskom i kantonalnom nivou. Najviši nivo zaštite obezbeđuje se pojedinačnim odlukama i proglašenjem kulturnih dobara od strane Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika. U skladu sa aktuelnom regulativnom, bilo koja strana ili osoba u Bosni i Hercegovini može podneti Komisiji predlog za proglašenje imovine nacionalnog spomenika kulture. Pomenuta prijava mora da sadrži nekoliko informacija:

- lokaciju objekta,
- tekućeg vlasnika i stanje objekta,
- troškove i sredstva finansiranja nepohodnih popravki na objektu,
- predloženu namenu objekta,
- osnov proglašenja objekta kao nacionalnog spomenika kulture.

Prilikom odlučivanja o predlogu, Komisija će dati priliku vlasniku ili drugom predlagачu spomenika kulture, kao i svakoj zainteresovanoj strani da iskaže svoje mišljenje. Nakon toga vrši se priprema elaborata o dobru u koji su uključeni svi raspoloživi podaci dobijeni iz arhiva i biblioteka te podaci dobijeni terenskim radom – podaci o lokaciji, istorijski podaci, opisi dobra i njegovih delova, prethodna zaštita, postojeće stanje, i bibliografija, te se na sednicama Komisije donose odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom utvrđuje prostor koji se štiti i mere zaštite koje se odnose na njega. Pomenuti elaborat, odnosno tekst odluke sadrži i kompletnu tehničku, video i foto dokumentaciju.

U slučaju da Komisija donese odluku o proglašenju spomenika kulture, entitet na čijoj teritoriji se nalazi objekat a) treba da obezbedi adekvatne legalne, naučne, tehničke, administrativne i finansijske mere nepohodne za zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju objekta b) treba da obezbedi mere koje će sprečiti oštećenje objekta.

Upravljanje nasleđem – smernice za aktere na lokalnom nivou

Pored toga što služba zaštite u Srbiji postoji oko 70 godina, dobar deo teritorije je nedovoljno istražen, pogotovo kada je reč o narodnom graditeljstvu. Ukoliko lokalne zajednice žele da se aktivnije uključe u kreiranje kulturne politike svoje opštine, bilo bi poželjno da uz pomoć stručnjaka istraže svoju teritoriju ili da na osnovu postojećih dokumenata sastave listu vrednih kulturnih artefakata i manifestacija vodeći računa o njihovom rangiranju na osnovu lokalnih prioriteta. Ovaj pristup može se primeniti i na ostale lokalne samouprave u regionalnom okruženju.

Vrlo korisna metodologija koja je lako primenjiva i od lokalne zajednice je IRRP/SAAH metodologija Saveta Evrope. Ona može da posluži i kao oruđe pomoću koga se upravlja kulturnim nasleđem. Prepoznata je od svih EU fondova kao obavezujuća dokumentacija pri konkurisanju za sredstva. Njeno korišćenje primarno namenjeno nacionalnom nivou, ali se lako može prilagoditi i koristiti i na regionalnim i lokalnim nivoima.

Prvi dokument koji je potrebno izraditi je **izveštaj o proceni baštine**. Izrada izveštaja podrazumeva sastavljanje liste kulturne baštine i procene stanja u kojoj se ta baština nalazi. Ovaj izveštaj lokalna zajednica može da sastavi u saradnji sa nadležnom stručnom službom zaštite.

Sledeći korak je izrada **Liste prioriternih intervencija (LPI)**, koja proizilazi iz Izveštaja o proceni baštine. Lista predstavlja po prioritetima poredana dobra na kojima treba što pre sprovesti konzervatorske radove i rehabilitaciju. Ova lista o svakom spomeniku treba da prikupi određene podatke: osnovne podatke, opis objekta i vrednovanje, kategorije značaja – odnosno pozicioniranje kulturnog dobra u odnosu na značaj na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou. O objektu se takođe prikupljaju podaci o vlasništvu, zatim se daje spisak postojećih dokumenata i bibliografija. Vrš se gruba procena stanja u kom se objekat nalazi, procenjuje ugroženost objekta i određuju uslovi ugroženosti. Takođe se vrši procena vrednosti radova koji moraju biti sprovedeni na dobru.

Ovakvo sastavljena lista može lokalnoj zajednici poslužiti kao smernica izrade strategije/plana ili programa zaštite kulturnog nasleđa, ali i kao kontrolni mehanizam promene stanja kulturnih dobara. Poželjno je da se LPI pravi bar jednom u deset godina ili u periodu koji se odredi kao optimalan u zavisnosti od specifičnosti kulturnog nasleđa i lokalne sredine. Prilikom izrade LPI na nivou opštine kulturno nasleđe treba u svakom trenutku posmatrati i kao razvojni potencijal koje može dobro da se uskladi sa ruralnim razvojem, decentralizacijom, diversifikacijom posla u ruralnim sredinama, razvojem kreativnih industrija, razvojem lokalnog turizma, unapređenjem brenda teritorije i sl. Međutim, moramo biti svesni činjenice da određeni deo nasleđa nema rehabilitacioni potencijal i da bilo kakva naša stremljenja i težnje da ga pronademo neće uroditi plodom. To je često slučaj sa kućama u seoskim sredinama u kojima je depopulacija izražena, gde ne postoji prateća infrastruktura, odnosno gde je pristup dobru onemogućen ili otežan. Često je slična situacija i sa brojnim arheološkim lokalitetima gde nema vidljivih materijalnih tragova. Ovakva kulturna dobra svakako ne treba prepustiti propadanju, već je za njih potrebno iznaći model koji bi ih sačuvao od potpunog nestanka. Ipak, prioritet će se dati objektima koji su značajniji, koji se nalaze u lošem stanju i imaju rehabilitacioni potencijal. Za takva kulturna dobra moguće je izraditi Preliminarnu tehničku

procenu, odnosno dokument koji preliminarno definiše vrednosti kulturnog dobra sa najširih aspekata posmatranja, definiše sve neophodne konzervatorske postupke koji na objektu moraju biti izvedeni, kao i potencijalni pravac rehabilitacije.

Preliminarna tehnička procena (PTP) se sprovodi da bi se identifikovali tehnički zahtevi i da bi se izvršila široka procena troškova za svaku fazu predloženih intervencija, od početne zaštite (konzervacije) do potpune rehabilitacije. PTP sadrži sve podatke koji su prikupljeni prilikom izrade Liste prioriternih intervencija. Rad na izradi PTP mora se poveriti stručnoj službi zaštite, jer većina postavki koje se ovim dokumentom definišu odnosi se na osnovne principe konzervacije.

Izrada PTP je jedna faza u procesu rehabilitacije kulturnog dobra. Ona, pored polja koje sadrži i LPI, sadrži i informacije o trenutnom upravljanju nasleđem, kao i precizne podatke o budućem upravljaču i načinu na koji će se kulturno dobro koristiti. Informacije koje je sadržala i LPI, a koje se odnose na istorijat i značaj dobra ovde se detaljno razrađuju. Detaljnije se opisuje tehničko stanje dobra i daje se nacrt potrebnih popravki rangiranih po prioritetnosti. Bitan deo dokumenta je predlog zaštite i vizija rehabilitacije kulturnog dobra. Sve predloge za sprovođenje tehničke zaštite i rehabilitaciju kulturnog dobra mora da prati i finansijska procena troškova, koju treba fazno predstaviti, jer u većini slučajeva rehabilitaciju kulturnog dobra neće platiti samo jedan finansijer ili je sigurno neće platiti jednokratno u celosti. Ovaj dokument treba da sadrži i jasno predviđeno buduće upravljanje kulturnim dobrom (videti u prilogu priručnika smernice za izradu preliminarne tehničke procene).

Studija izvodljivosti: Sledeći dokument koji logički sledi je studija izvodljivosti, dokument koji treba da potvrdi ili demantuje naše zamisli i ideje o pravcima rehabilitacije kulturnog dobra, odnosno naše ideje o budućem životu spomenika. Studija izvodljivosti u suštini predstavlja dokument proizišao iz analize potencijalnog rešavanja nekog problema. Analiza mogućih radnji koje treba sprovesti da bi neki spomenik bio rehabilitovan. Svaka studija izvodljivosti o rehabilitaciji kulturnog nasleđa mora da sadrži sledeće informacije o nepokretnom kulturnom dobru: istorija i značaj spomenika; tehničko stanje; organizaciona struktura realizacije projekta; organizaciona struktura za dugoročno upravljanje kulturnim dobrom; cilj i opseg projekta; projektnu dokumentaciju koja će potvrditi predviđene troškove; definisane faze realizacije projekta; stepen rizika; detaljnije razrađene troškove u odnosu na predviđene troškove u Preliminarnoj tehničkoj proceni (videti u prilogu priručnika smernice za izradu studije izvodljivosti).

Ukoliko ovakva analiza predvodi uspešnost projekta rehabilitacije izrađuje se **biznis plan**.⁵ Njime se precizno i jasno definiše koliko ulaganje u kulturno dobro može da iznosi i kolika je dobit koja često nije samo materijalna, već socijalna i kulturološka. Dobit može da predvodi i indirektno ekonomske koristi koje rehabilitacijom kao što su nova radna mesta kroz samozaposlenje i slično. Izrada ovakve vrste dokumentacije nije teška i komplikovana, ali zahteva uključivanje svih aktera zaštite kulturnog nasleđa. Ona svakako neće biti kvalitetna ako je izradi služba zaštite bez uključivanja lokalne zajednice, bez istraživanja raspoložena ljudi koji će nasleđe koristiti i sa njim živeti. Podjednako neće biti kvalitetna, a samim tim ni upotrebljiva ukoliko je izradi lokalna zajednica bez uključivanja službe zaštite, jer vrednovanje objekta, metodologija konzervacije i rehabilitacije su osetljiva polja u kojima lako može da se pogreši što često dovodi i do uništenja samog nasleđa.

Kulturno dobro za koje postoji izrađena kompletna dokumentacija ima daleko veće šanse da bude sačuvano, jer je upravo ova dokumentacija uslov za dobijanje različite finansijske podrške. Ovakva dokumentacija takođe omogućava efikasnije upravljanje projektima, kontrolu investicija i kontrolu željenih i ostvarenih ciljeva. Na kraju ovakva dokumenta su osnov odgovornog ponašanja zajednice prema svom nasleđu i u dobroj meri garantuju njegovo dalje očuvanje.

Napomene :

¹ Zakon o kulturnim dobrima, član 19, 20, 21 i 22.

² Aladžić, V. (2007)

³ Zakon o kulturnim dobrima, član 4. i član 27.

⁴ Videti više: Marasović, T. (1983): 12–13.

⁵ O detaljnoj metodologiji izrade biznis plana videti više: Grupa autora (2014).

Literatura

Aladžić, V. (2007), Opšti principi u primeni tehničke zaštite spomenika graditeljskog nasleđa – predavanja na Građevinskom fakultetu u Subotici <http://www.subotica.info/2007/04/03/zastita-graditeljskog-nasledja#sthash.GFc8NHhF.dpuf> (pristup 1. 10. 2014.)

Zakon o kulturnim dobrima, Službeni glasnik RS, br. 71/94, 52/2011 – dr. zakoni i 99/2011 – dr. zakoni

Marasović, T. (1983), *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Zagreb–Split: Društvo konzervatora Hrvatske

Grupa autora (2014), *Biznis plan za rehabilitaciju nepokretnih kulturnih dobara*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

Venecijanska povelja (1964), Međunarodna povelja o zaštiti i restauraciji spomenika i područja, Venecija, 31. maj 1964.

Metodološke smernice za uključivanje kulturnog nasleđa u urbanističke planske dokumente

Uvod

Tokom prve polovine XX veka došlo je do funkcionalne podelile arhitekture i zaštite nasleđa. S jedne strane, arhitektonsko stvaralaštvo je pretpostavljeno proaktivnom nezavisnom arhitekti–stvaraocu, dok je služba zaštite nasleđa pretpostavljena kustosu, reaktivnom medijatoru između istorije i sadašnjosti, između ponuđenih odgovora, tradicije i prakse. Drugim rečima, arhitektura je poistovećena sa stvaranjem, a zaštita spomeničkog nasleđa sa selekcijom i izborom. Era urbanističkog funkcionalizma koja ostaje za nama u XX veku, obeležena je i shvatanjem da humanitet urbanom ambijentu garantuju nove, tehnološki savršene i praktične strukture. Realizacije takve doktrine nisu donele željene, već upravo suprotne, negativne rezultate. Složena, višeznačna ljudska priroda očigledno je tražila od urbanog ambijenta nešto više – široko polje za istraživački duh, inspiraciju za kreativnost, smisao sa kojim se može identifikovati, okruženje koje stvara osećanje ukorenjenosti i trajanja.

Iz dugog niza pitanja sa kojima se susreću učesnici u procesu zaštite urbanih celina izdvaja se nekoliko metodoloških okvira, kojima se uspostavljaju procedure odlučivanja o kulturnom nasleđu u procesu njihovog uključivanja u urbanističke planske dokumente¹ i politiku uopšte:

Zaštita urbanih celina kao kulturnih dobara – Teritorijalni kapital je ključna odrednica u urbanističkom i prostornom planiranju područja. On predstavlja zbir finansijsko-materijalnih resursa, etničkih, kulturnih i prirodnih diverziteta određenog prostora.²

U Srbiji je zaštita nasleđa najpre obuhvatala najvrednije pojedinačne spomenike kulture nacionalnog opsega, odvojene zaštitnim zonama od okolnog naselja, kao područja koja su najčešće funkcionalno izolovana i frakturisana u fizičke enklave koje nisu nužno podrazumevale vezu sa prirodnim predelom. Urbanističke celine kao najkompleksnija vrsta graditeljskog nasleđa kasnije su uvedene u registar kulturnih dobara. Dalje metodološko uslozljavanje, koje danas ima posebnu važnost u urbanističkom planiranju, predstavlja ispitivanje mogućnosti uspostavljanja širih prostornih celina kao integrisanih klastera u okviru urbanističkog i planerskog dokumenta.³ Drugim rečima, širi strateški zahvati u prostornom ili urbanističkom planiranju mogu biti od posebne važnosti prilikom prevazilaženja neravnomernog razvoja u području, području izrazite nerazvijenosti ili u situacijama uspostavljanja strategije kojom se u složenim etničkim, socijalno-političkim ili kulturnim strukturama (identitetima) mora preduprediti osećaj nepravednog davanja prednosti jedne grupe u odnosu na druge. Ovaj aspekt je naročito važan pri opredeljivanju ili finansiranju razvojnih programa. Kada se govori o kulturnim strategijama prema identitetu ili kulturnoj raznolikosti u određenom prostoru, onda se govori o primeni strategija integrativne zaštite.⁴

U zaštiti spomeničkog arhitektonskog nasleđa, kao uostalom i u arhitekturi, napušten je format stabilnog prostora ograničenog načelima savremene integrativne zaštite i

prihvaćena je ideja o prostornoj i globalnoj povezanosti ili makar regionalnom zajedništvu.⁵ Međutim, ne samo u Srbiji, procedure odlučivanja o zaštićenom objektu ili prostoru nisu regulisane na način koji omogućava da i urbanisti učestvuju u valorizaciji nasleđa, kao što konzervatori učestvuju u pripremi urbanističkih planova.

Važeći Zakon o kulturnim dobrima⁶ u Republici Srbiji prepoznaje četiri vrste nepokretnih kulturnih dobara: spomenike kulture, znamenita mesta, prostorne kulturno-istorijske celine i arheološka nalazišta. Međutim, pokazalo se da apriorno, po zakonu uspostavljene vrste nepokretnog nasleđa ne mogu opisati složenu tipologiju arhitektonskog i arheološkog nasleđa koja se danas prepoznaje. Naime, njihove vrednosne koordinate definišu s jedne strane stepen kulturno-istorijskog značaja objekata koji se nalaze u određenom području i sa druge strane, broj takvih objekata u određenom području. U tom smislu, mogu se identifikovati četiri osnovna tipa područja:

- područja bez *vidljivih* kulturno-istorijskih objekata;
- ambijentalne celine (mešovite stilske i prostorne vrednosti);
- područja sa pojedinačnim spomenicima;
- spomenička područja.

Odgovorni urbanisti utvrđuju tipologiju područja u procesu izrade planova na osnovu prepoznavnja navodno „nevidljivih“ kulturno-istorijskih objekata. Naravno, ovde se najpre radi o onim objektima koje ustanove kulture iz određenih procesnih razloga nisu formalno utvrdile za kulturna dobra. Ukoliko su u pitanju područja bez *vidljivih* kulturno-istorijskih objekata, onda je reč ili o nedovoljnom prepoznavanju zatečenih potencijala građevina u ambijentalnom smislu, ili o pojavi duboke povezanosti sa duhom mesta⁷ ili se pak radi o promeni arhitektonskog sklopa i urbanizacije prostora koji ga okružuje, te ono postaje ugroženo i navodno manje vredno nego što je prethodno bilo.

U vezi sa prethodnom tipologijom važne su dve napomene – prva je da predložena tipologija ne rangira po značaju pojedina područja, mada je i to moguće, već pre svega ističe razlike u njihovim karakteristikama. Druga napomena je da različiti gradovi ili sela, shodno svom geografskom položaju i istorijskim okolnostima kao i veličini, raspoložu manjim ili većim brojem tipova područja.

Nema sumnje da će buduća interpretacija arhitektonskog nasleđa i njegovo uključivanje u regulaciona planska dokumenta, polaziti od ispitivanja pretpostavke o apsolutnom karakteru vrste kulturnih dobara kako ih poznaje važeći Zakon o kulturnim dobrima, ali i pretpostavke o iskorišćavanju onih prostora koji se danas shvataju kao manje značajni. Pored propisivanja pravila uređenja i pravila građenja u planskim dokumentima koja već sada pokazuju nedostatke kada je u pitanju zaštita objekata sa ambijentalnim vrednostima bez formalne zaštite, mogu se dati sledeće preporuke u procesu izrade studija opravdanosti i planskih akata:⁸

- stvoriti nove simbole;
- povećati vrednosti ambijentalnih celina;
- sprovesti rehabilitacije područja oko pojedinačnih spomenika;
- sprovesti integralnu zaštitu autentičnih spomeničkih područja.

Predložene preporuke podrazumevaju analizu, ocenu i izvođenje dokaza o razvojnim mogućnostima područja (analizu i ocenu dosadašnjeg razvoja, proizvodni program, organizaciju i potrebne kadrove), tehničko-tehnološkim rešenjima (tehnika, tehnologija, instalacije i dr.), analizi životne sredine sa ocenom ekološke podobnosti, ocenom obima, strukture i ulaganja u spomenička područja sa ocenom likvidnosti, neizvesnosti i rizika i sl.

One podrazumevaju osnaživanje urbanističke slike, odnosno urbanističkih akcenata naselja (na primer, primena mobilijara, urban-stop elemenata kao što su skulpture, instalacije i sl.).

Transformacija trenutnog modela zaštite kulturnih dobara zasnovanog na njihovim tradicionalnim vrstama u pravcu značajnijeg proširenja vrsta nepokretnih kulturnih dobara ili pak uvođenjem jedinstvenog pojma *spomenik kulture*, stvorila bi nove instrumente za tretman kulturno-istorijskog nasleđa. Oni bi bili primereniji i onom nizu gradova i sela u kojima na prvi pogled ne postoje resursi kulturnog nasleđa koje bi trebalo zaštititi. Na primer, u takvim situacijama je moguće povezati materijalna dobra (zgrade i druge objekte) sa prezentacijom nematerijalnog nasleđa i izvornih predanja, kao i godišnjim medijskim i kreativnim promocijama.⁹

Razvoj metodologije istraživačkih radova i planova – Uporedo sa osvajanjem sve opsežnije materije kulturnog nasleđa razvijala se i metodologija njegovog istraživanja. Na ustaljenu tradiciju istoriografskih i tipoloških studija, nadovezale su se analiza postojećeg stanja naselja, valorizacija graditeljskog nasleđa i niz metoda tehničke sanacije građevina i uređenja prostora. Danas je u pogledu savremenog urbanističkog tretmana nepokretnih kulturnih dobara neophodno usklađivanje sa međunarodnim standardima i praksama. Na taj način poznate analogije iz okruženja ili sveta mogu poslužiti kao pomoćno sredstvo.

Metodološki osnovi istraživanja su se s vremenom proširivali, tako da su istraživački radovi širili kako po obimu, tako i po novim oblastima. Poseban značaj u multidisciplinarnom pristupu dobila je nematerijalna i antropološko-sociološka kontekstualizacija zaštite nasleđa, što značajnim delom dolazi posredno iz širokog i sve interesantnijeg polja društvene teorije i istorije.

Ovde se mora upozoriti na nekoliko najčešćih metodoloških grešaka u pristupima rehabilitaciji kulturnog nasleđa:

- Kada se pristupa planovima rehabilitacije spomenika kulture često se greši u tome što se primenjuje elitistički pristup koji spomenik kulture tretira *mitološki*¹⁰, a ustanove zadužene za zaštitu kulturnih dobara *mitografski*. Lokalna zajednica koja implementira projekte zasnovane na izuzetnosti i posebnosti, može izazvati transformaciju spomeničkog pamćenja (iskustva) i uništenje samodefinišućeg lokalnog obrasca istorije i vizije promocije.
- Stručni i naučni eksponenti, kao i drugi reprezentativni akteri vlasti, neretko sagledavaju kulturno nasleđe primarno kroz prošlost, na način koji se najčešće ne može stvarno reaktuelizovati u sadašnjosti iz razloga izmenjenih ekonomsko-finansijskih okvira. Naime, lokalna zajednica je po pravilu okrenuta mogućnostima razvoja u pravcu budućnosti odnosno pragmatičnim traženjima principa razvoja u sadašnjosti i budućnosti. Kako je lokalna zajednica po pravilu okrenuta praktičnijoj upotrebi svojih resursa, dinamičnost i proaktivnost predstavljaju vrednosti na koje se posebno može računati. Kako programske projekcije elitnih eksperata države ne bi dobile karakter utopijske pretpostavke o lokalnom razvoju (periodične svečanosti, isti prostori obeležavanja i promocije, identični motivi i slike nasleđa koji se s vremenom iscrpljuju i slično) neophodno je stalno praćenje i evaluacija rezultata kroz objektivne izveštaje, kao i učešće lokalne zajednice u daljem stvaranju programskih projekcija.
- Potencijalni rizik prilikom sprovođenja planskog strategijskog delovanja može doći sa nivoa centralne izabrane vlasti. To se najčešće dešava prilikom promene

njihovih interesovanja, izbornog poraza ili promene preferenci odlučivanja o pojedinim značajnim pitanjima. Rizici se moraju posebno konstatovati u ekonomski siromašnim društvima ili u društvima sa nekom vrstom konfliktnih situacija (ratni i posleratni mirovni procesi pomirenja, procesi političke stabilizacije pregovaranjem, procedure društveno-ekonomske stabilizacije ili relaksacije i slično). Rizik rehabilitacije kulturnog resursa može nastati u procesu usvajanja pravila regionalnih ili većinskih kulturno-društvenih celina iz okruženja, koja mogu biti strana i neprimerena za konkretno lokalno nasleđe. Naime, ova pravila, sopstvenim reinterpretacijama destabilizuje *istorijsku faznost lokalne zajednice*, sopstvenu vidljivost, posebnost ili ometaju stabilizaciju istorijskog sećanja ukoliko se radi o postkonfliktnim situacijama i slično.

- Kada su preduslovi i pretpristupni projekti utvrđeni *odozgo* od strane izabrane vlasti ili delatnika nauke, kulturni intervencionizam (države, regiona ili putem međunarodna saradnje) teže postulira emancipaciju i lokalnu individualizaciju sredine koja to tek treba da postane konsenzualnim prihvatanjem i razvijanjem kulturnih modela. Naime, postoji rizik da lokalna zajednica brzo razvije alternativne modele i sopstvene procese kulturne identifikacije, što ne obezbeđuje sigurnost nametnutih i očekivanih ciljeva i izbora datih kroz preduslove, pretprojektna merenja, ispitivanja i evaluacije;
- Rizik koji značajno može uticati na efikasnost procedura zaštite nasleđa od značaja za lokalnu zajednicu, nalazi se u sklonostima lokalnih aktera da se identifikuju kroz trpna načela *žrtve* i *nepravde*, u smislu tradicionalne ili namerne zapostavljenosti prostora, razvoja, diskriminaciju u odnosu na politička (izborna) određenja i opredeljenja i sl. Međutim, takvo samopoimanje lokalne zajednice u odnosu na šire društvene i državne aktere, može biti i korisni stimulan razvoja. Naime, lokalni kulturni i socijalni modeli razvoja se brže uspostavljaju i sprovode kada nisu deo preterano širokih regionalnih projekata, uglavnom inhibiranih većim brojem učesnika i procedura (na primer, veći broj opština u međuopštinskim ili regionalnim projektima). Direktnim učešćem lokalne samouprave u međunarodnim konkursima, postoji šansa prevazilaženja doživljaja *žrtve* i *nepravde*.

Kriterijumi i problemi valorizacije nasleđa – Zakon o kulturnim dobrima propisuje da kulturno dobro od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju mora imati jednu od 3 propisane karakteristike, a kulturno dobro od velikog značaja mora imati jednu od 5 karakteristika.¹¹ Kao rezultat generalnog vrednovanja nasleđenog fonda nastala je kategorizacija (stepenovanje). U domaćim okvirima to je izdvajanje kulturnih dobara od velikog i izuzetnog značaja, a na međunarodnom planu to je Lista svetskog kulturnog nasleđa UNESCO. I pored egzaktnog formalno-pravnog propisa, ključni metodološki segmenti zaštite nasleđa najčešće se zasnivaju na subjektivnom i diskrecionom stručnom uverenju. Stoga je valorizacija opterećena opasnostima stručnog voluntarizma.¹² Neobjektivni pristup može imati poreklo i u nedostatku stručnog integriteta ključnih institucionlanih i reprezentativnih aktera zaštite spomenika, najčešće zbog uticaja političkih preferenci izabrane vlasti. Ovaj problem može se prevazići objektivnim stručno-naučnim valorizacijama jasnih obrazloženja vrednosti spomenika i prostora, ukoliko su ove vrednosti istoriografski dokazive ili pak merljive u komparativnim analizama. Vrednovanje kulturnog nasleđa u Srbiji, kao i u većini tranzicionih zemalja,¹³ neretko je uslovljeno populističkim i političkim preferencijama izabrane vlasti (na primer, izbor kulturnog dobra

za utvrđivanje, valorizacija i konačna kategorizacija značaja) i u tom smislu se zahteva odgovorniji i meritorniji pristup.¹⁴

Uočavanje i definicija raznovrsnih vrednosti sadržanih u tradicionalnoj urbanoj ili ruralnoj celini, kao što su istorijske, graditeljske, ambijentalne i druge, čini posebno važnu deonicu rada iz koje proilazi niz kasnijih proceduralnih postupaka. Ovde se postavlja i pitanje sa suprotnog kraja: gde je donji prag vrednosti ispod koga se graditeljsko nasleđe ne može smatrati kulturnim dobrom od posebnog značaja za društvo. Bez jasnijeg stava u tom pogledu, preči rizik od svojevrsne inflacije zaštite nasleđa i gubitak kredibiliteta učesnika u ovom procesu. Jačanje profesionalnog integriteta predstavnika stručnih ustanova, organa i organizacija kao i snažnije uključivanje građanske participacije u pojedina pitanja od značaja za urbanističko planiranje može biti dovoljno za afirmaciju lokalne samouprave i kod viših političkih predstavnika države, ali i kod medijskih učesnika politike (građana, kao birača).¹⁵

Planska dokumentacija i formalno-pravni zakonski okviri zaštite nasleđa – Zakon o planiranju i izgradnji tek od 1994. godine¹⁶ propisuje obaveznu izradu elaborata zaštite kulturnih dobara, kroz opšte smernice zaštite pojedinačnih objekata i celina. Promene zakonskog osnova o planiranju i izgradnji prostora u Srbiji vršene su u više navrata: 1994, 2003, 2009. i 2014. godine, svaki put bez valjane analize problema izrade i implementacije prostornih (strateških) i urbanističkih (regulacionih, sektorskih) planova u prethodnom periodu. Glavne promene propisa odnosile su se na vrstu i sadržaj prostornih i urbanističkih planova, vlasništvo i promet građevinskim zemljištem (konverzija, legalizacija), kao i na uslove u postupaku dobijanja odobrenja za izgradnju. Pri tome su zanemareni zakonski mehanizmi kojima se uspostavlja zaštita kulturnih dobara iz urbanističke oblasti.

Nijedna od promena zakonskih rešenja nije dotakla pitanja od značaja za unapređenje procesa tehničke i tehnološke efikasnosti izgradnje i prostornog planiranja kao što su: principi prostornog planiranja i koordinacija prostornih i sektorskih planova, normativizacija projektovanja i izgradnje, metodologija izrade planova, direktna građanska participacija i uloga aktera (referendumi, interpelacije, inicijative, zadrugarstvo, učesnici komasacije, korišćenje crkvene i manastirske imovine s obzirom na starosnu i brojčanu strukturu ovakvih vlasnika nad zemljištem i prirodnim resursima, grupe građana, pre svega nacionalne manjine i dr.), kao i podrška za implementaciju planskih dokumenata, u prvom redu zemljišne politike (materijalna komponenta teritorijalnog kapitala). Postoje neke preporuke usložnjavanja odnosno razdvajanja sada jedinstvene pravne normative propisa iz nadležnosti planiranja i izgradnje kako bi se detaljnije razradila sve složenija pravna materija prema svakom od napred navedenih pitanja.

Na osnovu propisa, u praksi se ustalio Plan detaljne regulacije, kako za nova naselja tako i za obnovu tradicionalnih, uključujući tu i zaštićene prostorne celine. Očividno je variranje značaja strateške i regulacione dimenzije planskih dokumenata, sledstveno političkim promenama i intenciji (ras)prodaje građevinskog zemljišta u državnoj/javnoj svojini kojim bi trebalo završiti „tranzicioni proces“ i u oblasti zemljišne politike. Zapostavljanje uloge urbanističkih (regulacionih) dokumenata na račun viših (planskih, strateških) dokumenata nagoveštava opunomoćenje političkog uticaja na strateško odlučivanje i upravljanje – dok se takva etatizacija sa aspekta socijalne uslovljenosti objašnjava demografskom depopulacijom sve većih područja, kao i gubitkom nematerijalne (antropološke) komponente teritorijalnog kapitala.

U Srbiji postoji oko 15 sistemskih zakonskih okvira koji obuhvataju zaštitu, čuvanje, korišćenje i održavanje nepokretnih kulturnih dobara. Ni u jednom od važećih propisa ne postoji sistem zaštite spomenika kulture kroz uređen inspekcijski sistem kontrole (najčešće je u pitanju kadrovski deficit), niti utvrđena obaveza nadležnog resornog ministra da bliže propiše proceduru evaluacije stanja nasleđa, kao i postupak dostavljanja izveštaja nadležnim ustanovama zaštite nepokretnih kulturnih dobara sa predlozima unapređenja.

Ovakav odnos institucionalno-reprezentativnih aktera koji su uglavnom u vezi sa republičkim nadležnostima, moguće je prevazići intenzivnijim angažovanjem lokalne samouprave i njihovim regionalnim povezivanjem kroz pretpristupne fondove i izradu specifičnih projekata.

Pitanja stručne saradnje i finansiranja planova – U okviru stručne saradnje pojedine teme se mogu ostvariti u oblasti metodologije. Međutim, u Srbiji je sa širenjem zaštićenog fonda uporedo tekao i proces slabljenja dubljeg istraživačkog rada i stručne saradnje na spomenicima.

Noviji sistemi alternativnog finansiranja kroz inostrane fondove, uključujući i programsko državno-budžetsko finansiranje po principima konkurisanja i komisijskog žiriranja, doveli su do individualizacije i fragmentacije učesnika. Tako je došlo i do nejasne identifikacije i strukture izvora finansiranja kao i nejasne strukture učesnika koji učestvuju i sprovode (su)finansirane procedure i realizacije. Samim tim, može se zapaziti i pojava paradoksalnog uvećanja ne-transparentnosti između partnera, uprkos zagovaranju vidljivosti, poslovno-tehničkoj pravičnosti (uticaj donosioca posla) kao i stručnom integritetu u multidisciplinarnim procedurama saradnje na specifičnim projektima. Kod kulturnog nasleđa, finansiranje od strane donatora je takođe izazvalo prekid neposrednih veza sa inostranim iskustvima usled neretke zainteresovanosti da se inostrana donacija jednostavnije ili brže rešava specifičnim platformama, protokolima i procedurama¹⁷, a u takozvanim prekograničnim projektima (*IPA cross border project*) zapravo se javlja nedovoljna jasnoća konačne evaluacije i stvarnih rezultata. Naime, zapaža se da je inostrana donacija već na neki način referentno iskustvo kao takvo i dovoljno samo po sebi.¹⁸

Pitanje finansiranja planskih dokumenata naročito je od značaja za one lokalne samouprave koje učestvuju u projektima međunarodne prekogranične saradnje. U tom smislu, često preduslove za izradu planskih dokumenata predstavljaju menadžment planovi (rede studije opravdanosti i prethodne studije opravdanosti koje postoje u našem pozitivnom zakonodavstvu) na osnovu kojih se proverava opravdanost i ciljevi budućih planskih dokumenata za granično područje.

Ispostavlja se neretko da internacionalna saradnja u regionalnim i prekograničnim makroprojektima bitno poskupljuje projektovanu cenu aktivnosti u odnosu na sredstva koja bi se opredeljivala redovnim budžetskim finansiranjem ustanova. Poseban rizik u urbanističkom planiranju za granična područja mogu da predstavljaju nejasne procedure i odnosi lokalne i centralne vlasti, nedostatak planova integriteta i dr. tako da prilikom pojave ovakvih neusaglašenosti, međunarodni finansijeri ubrzo prestaju da budu zainteresovani ili menjaju utvrđeni oblik platformi, protokolâ i procedura. Rizici promena toka i obima finansiranja uslovljeni su i periodičnim izbornim promenama ključnih figura na pozicijama kojima se gradi vidljivost takvih makroprojekata. U ovakvim makroprojektima, koji su najčešće rezime ekonomsko-političkog sporazuma donatora i doniranog na višim

političkim nivoima od lokalne samouprave, poseban rizik može predstavljati preterano insistiranje na vidljivosti i neposrednosti populističkog, neretko vulgarizovanog, iskazivanja stručnih rezultata na način kojim se gubi veza sa referentnim stručnim evaluacijama.

Potrebe za kompjuterskom obradom dokumentacije (baza podataka) – Operativne potrebe, studijske sinteze ali i zahtev za transparentnim radom nameću neophodnost kompjuterske obrade podataka odnosno izrade baze podataka. Na takav način se nadilazi uobičajeno shvatanje dokumentacije kao tehničke dokumentacije koju čine arhitektonski planovi i opisi. Zbog potrebe unapređenja softvera i hardvera koji su periodični, kao i sklonosti da se digitalizovana građa shvati kao konačna i statična nakon evidentiranja, preporučuje se formiranje lokalnog budžeta koji će redovno servisirati potrebe stručnih službi i prezentaciju kulturnog nasleđa.

Svedoci smo korenitih društvenih promena koje nalažu preispitivanje i neretko usklađivanje identiteta sa drugima. Srbija, kao tipična zakasnela tranziconna zemlja, nije stabilizovala integritet uprave i urbanističkih službi, finansijske procedure kao i procedure civilnog učešća u odlučivanju i nadzoru. U takvim procesima rada, naročito u oblasti urbanizma, od presudnog značaja je stepen integriteta koji ovakve organizacije razviju.

Drugi fundamentalni aspekt rehabilitacije kulturnog nasleđa, koji je od posebnog značaja za nepokretna kulturna dobra, nalazi se u činjenici da nepokretnosti stoje u neposrednom odnosu prema privredi, marketingu, koristima i vrednosti zemljišta. U društvenim prilikama koje još nisu stabilizovale antikoruptivne obrasce i stvarnu zaštitu integriteta učesnika pogotovo u urbanističkim procedurama, niti su društveni kapaciteti dosegli snažnije kreativno razumevanje rehabilitacije nasleđa, procedure integrisanja spomenika kulture u urbanističkim planovima dobijaju poseban značaj. One se ogledaju u javnoj participaciji u donošenju planova, poznavanju internacionalne prakse u oblast zaštite kulturnih dobara, a sve one mogu biti odlučujuće u njihovom budućem preživljavanju.

I konačno, potrebno je prevazići shvatanje kulturnog nasleđa kao izložbenog eksponata u informaciono–simboličkom prostoru. Sa definitivnim napuštanjem koncepta izložbe zaštićenog nasleđa, aktivizam na kulturnom nasleđu postaje podjednaka odgovornost i arhitekta – stvaraoca i zaštitara – kustosa u budućem vremenu. Spomenik nije eksponat već istorijski entitet u funkciji. Kako zapaža Fuko, pogrešno je verovati da se nesigurnost smanjuje kako raste preciznost nadzora i planiranja – naprotiv, nesigurnost takođe raste. U tom smislu, sve projektovane i planirane aktivnosti na zaštiti nasleđa moraju se zasnivati na fundamentalnoj logici, kao i proverljivim i realnim obrazloženjima iz čijih se pravila istine ne može uteći!

Napomene:

¹ Uključivanje kulturnih i prirodnih dobara u urbanističke planove zasniva se na pravilima o zaštiti kulturnog predela: Zakon o potvrđivanju Evropske konvencije o zaštiti kulturnog predela (Ukaz o proglašenju Zakona, Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori, br. 4/2011 od 27. 5. 2011.).

² O teritorijalnom kapitalu, više u: Stojkov (2007).

³ Navešćemo projekte takozvanih „puteva kultura“, ili „puteva zdravlja“ za turističke centre.

⁴ Pod integrativnom zaštitom se podrazumeva obuhvatan multidisciplinarni i sektorski regulisan pristup prostornom planiranju i urbanističkom razvoju, propisivanju mera upravljanja i stepenu javnih ovlašćenja lokalnih, regionalnih i nacionalnih zajednica, sa adekvatnim uključivanjem kulturnih dobara u razvojnu politiku nekog područja. O integrativnoj zaštiti: *Konvencija o zaštiti arhitektonskog nasleđa Evrope* (Konvencija iz Granade, Serija evropskih ugovora br. 121, od 3. 10. 1985), član 10, stav 1–5; *Smernice za razvoj zakonodavstva i upravnih sistema u oblasti kulturnog nasleđa*, Program tehničke

saradnje i savetovanja, Odsek za kulturno nasleđe, Strazbur, 2000. Legislativa vezana za ovaj pojam je obimna i za prirodu ovog rada iscrpnost u tom pravcu nije nužna.

⁵ Kodifikacija regionalne saradnje je obimna: *Evropska povelja o zaštiti arhitektonskog nasleđa*, usvojena kao preporuka Ministarskog komiteta, 26. 9. 1975. godine; *Rezolucija o prilagodavanju zakona i propisa zahtevima integralne zaštite arhitektonskog nasleđa* br. (76) 28 od 14. 4. 1976. godine; *Preporuka o specijalističkoj obuci za arhitekte, urbaniste, građevinske inženjere i pejzažne arhitekte* br. (80) 16; *Konvencija o zaštiti arhitektonskog nasleđa Evrope*, ibidem, u skladu sa *Konvencijom o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine UNESCO* (16. 11. 1972): ovom Konvencijom se utvrđuju tri kategorije arhitektonskog nasleđa: spomenici, grupe građevina i lokaliteti. Industrijsko nasleđe je predmet posebnih preporuka: *Preporuka o evropskim industrijskim gradovima* br. P (87) 24, *Preporuka o zaštiti i konzervaciji industrijskog, tehničkog i građevinskog nasleđa u Evropi* br. P (90) 20, *Preporuka o zaštiti bolnica i vojnih zgrada koje više nisu u upotrebi* br. 1485 (2000)

⁶ Zakon o kulturnim dobrima (Službeni glasnik Republike Srbije, 71/94, 52/11 – dr. zakon, 99/11 – dr. zakon).

⁷ Na primer, urođeno shvatanje meštana o našem previše običnom nasleđu tako da se ovakvi objekti zapostavljaju i ne dolazi do urbanističko-tehničke afirmacije u planskim aktima.

⁸ Pod strategijom se podrazumeva operativni i kognitivni paket znanja o obrazovnim, kulturnim, socijalnim i ekonomskim kapacitetima lokalnog područja u cilju njegovog regionalnog i nacionalnog afirmisanja (to jest u višim prostornim obuhvatima).

⁹ Možemo navesti primer naselja Kremna i njegovih zaseoka na Tari, koja svoje prirodno i kulturno nasleđe kontekstualizuju kroz fenomen proroka Tarabića i njegovog pseudoistoriografskog proročkog delovanja.

¹⁰ Pod pojmom mitološko shvatanje spomenika kulture, u ovom radu, smatra se njegovo razumevanje u iskrivljenoj predstavi nekakve izuzetnosti, univerzalnosti i neprikosnovenosti koja se od lokalnog razvija u opšte.

¹¹ Odredba člana 5. Zakona o kulturnim dobrima, ibid.

¹² Prema ličnoj oceni, stručni volontarizam nosi veći kapacitet rizika od rizika gubitka profesionalnog integriteta kroz koruptivne aktivnosti u zaštiti nasleđa (na primer, uticaji u cilju fleksibilnijeg određivanja mera tehničke zaštite, dopuštanje određenih građevinskih radova na štetu izgleda i svojstva kulturnog dobra i slično).

¹³ Više u: Ciganović (2014).

¹⁴ Zapaža se, naročito u predizbornim kampanjama, sve veći broj zahteva da se predloženo kulturno dobro kategoriše za izuzetan značaj.

¹⁵ Više u: Ciganović (2014).

¹⁶ Zakon o planiranju i izgradnji (br. 72/2009, 81/2009 – ispr., 64/2010 – odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 – odluka US, 50/2013 – odluka US, 98/2013 – odluka US, 132/2014 i 145/2014).

¹⁷ Pod *platformom*, u ovom radu, podrazumeva se skup teorijskih znanja i kognitivnih paketa kao polaznih pozicija istraživača i projektanta; *protokol* jeste način na koji će se voditi istraživanje i konstrukcije teorijske primene; *procedura* je sam fizički čin istraživanja i prolaženja kroz oblasti traženja.

¹⁸ Na primer, inostrane donacije koje se pre svega odnose na pitanja uređenja sanitarno-komunalnih delatnosti iz lokalne nadležnosti ili na socijalne politike (podrška manjinama i ugroženim grupama i sl.) neretko nisu zaživele nakon perioda neposrednog finansiranja.

Literatura:

Antonijević S. i dr. (2009) „Multidisciplinarni pristup u integrativnoj zaštiti – teorija i praksa“ *Zbornik Druge i Treće konferencije o integrativnoj zaštiti*, Banja Luka: Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Smederevo (2012), *Više od nasleđa*, Smederevo: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Smederevo

Agencija za borbu protiv korupcije (2014), Izveštaj o samoproceni integriteta organa javne vlasti u Republici Srbiji – Planovi integriteta.

Mikić, H. red. (2014), *Biznis plan za rehabilitaciju nepokretnih kulturnih dobara*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

Ciganović, A. (2014) „Spomenici kulture između države i građana: Uvodna razmatranja o direktnoj građanskoj participaciji u zaštiti kulturnih dobara“, *Saopštenja* br. XLVI

Stojkov, B. (2007) „Status grada, decentralizacija i policentričnost Srbije“ *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*, Beograd: PALGO centar

Konvencija o zaštiti arhitektonskog blaga Evrope (Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 4/91)

Council of Europe (2011), *The program of technical cooperation and advisory services, Department of Cultural Heritage: Guidance On The Development of Legislation and Administration Systems in the Field of Cultural Heritage*

KEBS, Ministarski komitet (1975), *Evropska povelja o zaštiti arhitektonskog nasleđa*

Rezolucija o prilagođavanju zakona i propisa zahtevima integralne zaštite arhitektonskog nasleđa br. (76) 28 od 14. 4. 1976. godine

OEBS Visoki komesar za nacionalne manjine (2012), *Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava, sa komentarom i obrazloženjem*, Hag: OEBS

Preporuka o specijalističkoj obuci za arhitekta, urbaniste, građevinske inženjere i pejzažne arhitekta br. (80) 16

Preporuka o evropskim industrijskim gradovima br. P (87) 24

Preporuka o zaštiti i konzervaciji industrijskog, tehničkog i građevinskog nasleđa u Evropi br. P (90) 20

Preporuka o zaštiti bolnica i vojnih zgrada koje više nisu u upotrebi br. 1485 (2000)

**REHABILITACIJA OBJEKATA GRADITELJSKE BAŠTINE
I NJIHOV PREOBRAŽAJ U NOVE PROSTORE
ZA UMETNOST I KREATIVNO PREDUZETNIŠTVO:
STUDIJE SLUČAJA IZ SRBIJE**

Priredile/uredile

Sarah Birtzer

Škola za dizajn, Univerzitet u Pensilvaniji // Uvod

Ivana Samardžić

Grupa za kreativnu ekonomiju // Studije slučaja

Uvod

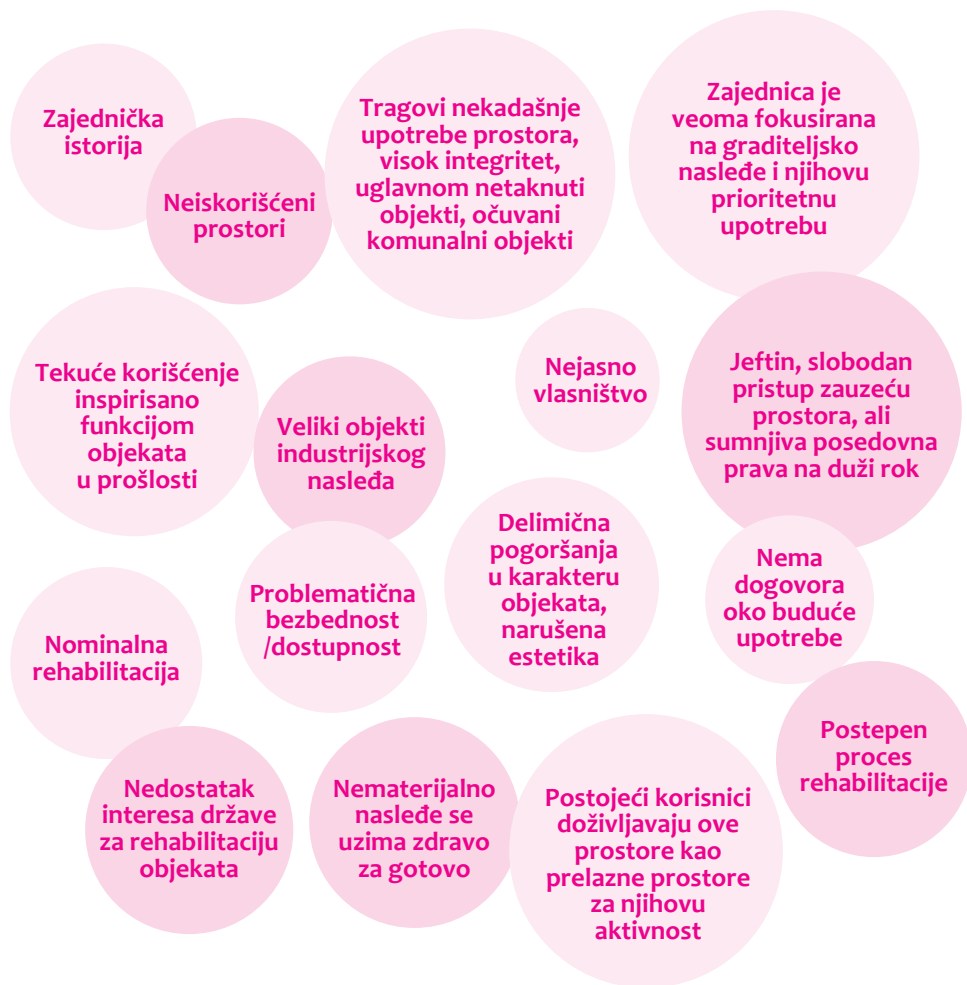
Ovaj projekat praktično je započeo novembra 2014. godine na Forumu kreativne ekonomije u Beogradu, preispitujući odnose kulturnog nasleđa i kreativne ekonomije. Inicirali su ga Hristina Mikić i Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju, a simpozijum je težio da uporedi politiku u oblasti nasleđa u Srbiji i Sjedinjenim Američkim Državama, otkrivajući potrebu da je neophodno konkretno ilustrovati odnos između kulturnog nasleđa i kreativne industrije u Srbiji. Dodatno osim podsticanja dijaloga, simpozijum je mapirao specifične mikrolokacije kulturnog nasleđa koje bi imale koristi od izrada ekonomskih studija opravdanosti. Ove spomenike kulture karakteriše prednost da se kao zgrade industrijskog nasleđa mogu prilagoditi potrebama umetnika, pisaca i drugih koji rade u kreativnim i dizajnerskim oblastima. Ovi spomenici kulture identifikovani su kao studije slučaja: stari žitni magacin poznat kao Crveni magacin u Pančevu, Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu i Suvača u Kikindi.

U junu 2015. kao direktan rezultat ovog simpozijuma i identifikovanih spomenika kulture, grupa srpskih i američkih studenata uspostavila je saradnju kako bi razradila ideje i planove za rehabilitaciju ovih objekata u Srbiji. Devet studenata sa programa Zaštita graditeljskog nasleđa na Univerzitetu u Pensilvaniji – Školi za dizajn i 8 studenata sa različitih studijskih kurseva – od ekonomije do arheologije – sa univerziteta u Beogradu učestvovali su na Letnjoj školi kreativne ekonomije. Studenti su istraživali odnose između spomenika kulture i kreativnih industrija i predložili određene studije izvodljivosti za unapređenje ovog odnosa. Polaznici kursa su specijalno bili fokusirani na kreativne industrije i objekte industrijskog nasleđa. Dok je odnos između kreativnih industrija i objekata industrijskog nasleđa evidentno anegdotski, rad studenata konkretno ilustruje te odnose. Na kraju, pored očuvanja srpske graditeljske baštine, sledeći predlozi pružaju mogućnost i za jačanje kreativnih industrija u Srbiji.

Kroz projekat, studenti su radili pod rukovodstvom Hristine Mikić, osnivača i direktora Grupe za kreativnu ekonomiju u Beogradu, i Donovana Rypkeme, vanrednog profesora programa Zaštite graditeljskog nasleđa na Univerzitetu u Pensilvaniji. Dodatno, grupa od 17 studenata susrela se sa srpskim profesionalcima u oblasti zaštite graditeljskog nasleđa, umetnicima – od vajara do animatora i strip crtača – kao i sa udruženjima građana usmerenih za zaštitu graditeljskog i nematerijalnog nasleđa, predstavnicima javnih agencija za urbano planiranje, predstavnicima regionalnih zavoda za zaštitu spomenika kulture, predstavnicima opština, itd. Komunikacija i interakcija sa potencijalnim korisnicima uticala je na potonje predloge.

Drugi značajan fokus projekta bio je ispitivanje okvira rehabilitacije i ponovno korišćenje industrijske graditeljske baštine. Osim sastanaka i susreta sa predstavnicima kreativnih industrija, studenti su posetili nekoliko lokacija u Beogradu i Kragujevcu, Zrenjaninu, Pančevu i Kikindi, koji imaju potencijala za rehabilitaciju ili koje su rehabilitovali umetnici ili za njih kao korisnike. Neki od posećenih objekata prikazani su u nastavku. Cilj ovih poseta nije bio da razmatraju rešenja koja će zgrade vratiti u pređašnje stanje, već kakve promene su nepohodne na ovim objektima kako bi zadovoljili potrebe sadašnjih korisnika. Predloženi radovi u nastavku ovog teksta osmišljeni su kao primeri rehabilitacije objekata industrijskog nasleđa koji se mogu koristiti u današnje vreme uz istovremeno očuvanje specifičnosti koje svakoj od ovih lokacija daju jedinstvenost i istorijski kvalitet.

Intenzivna komunikacija i razgovori, kao i posete na terenu ovih spomenika kulture ukazale su na neke zajednička svojstva imanentna ovim industrijskim objektima. U nastavku sledi njihova lista koju su učesnici identifikovali:

Nakon intenzivne nedelje obilaska, susreta, razgovora i konsultacija, studenti su podeljeni u četiri manje grupe mešovitog karaktera (sa studentima sa Univerziteta u Pensilvaniji i Univerziteta u Beogradu) i svaka grupa je dobila specifičan zadatak u odnosu na različite okvire procene rehabilitacionog potencijala posećenih objekata. U nastavku teksta predstavljene su četiri studije slučaja koje obuhvataju prostornu analizu kreativne industrije i graditeljskog nasleđa u Beogradu, dve studije slučaja ispituju ekonomsku opravdanost planova za rehabilitaciju industrijske baštine, kao i plan upravljanja jednog spomenika kulture.

GIS MAPIRANJE PROSTORNIH ODNOSA IZMEĐU KUTURNOG NASLEĐA I KREATIVNIH INDUSTRIJA

Beograd karakteriše bogata istorija koja se prepoznaje kroz očuvanu arhitekturu istorijskih zgrada koje učestvuju u kreiranju jedinstvenog gradskog narativa. Prenamena starih objekata često predstavlja potencijal koji može uticati na očuvanje istorijskih vrednosti obnovljenih objekata. Materijalno kulturno nasleđe na teritoriji Beograda pruža značajan razvojni i umetnički potencijal koji može biti od koristi za razvoj grada. Ponovna upotreba istorijskih zgrada je od ključne važnosti za ekonomski razvoj urbanih centara, jer dovodi do osnaživanja tržišta nekretnina, turizma, ali i do koncentracije kreativne klase. Srbija je suočila sa brojnim izazovima koji su uticali na migraciju lokalne kreativne klase ka drugim prostorima i dovela do odliva mladih i inovativnih generacija usled nedostatka adekvatnih radnih mesta. Stvaranje nove kulturne infrastrukture utiče na povećanje atraktivnosti lokacije, što posledično privlači talentovane pojedince u mesto u kojem oni mogu da formiraju svoje kreativne centre. Klasteri talenata u jednoj lokaciji dodatno služe za privlačenje novih investicija, te se time stimulišu ekonomski rast.

Ispitivanje veza između kulturnog nasleđa i kreativnih industrija ima za cilj da identifikuje najvažnije kreativne mikrolokacije pomoću mapiranja kulturnih i ekonomskih resursa i upotrebu GIS sistema. On je usmeren da prikupi, vizualizuje i interpretira trenutne prostorne podatke s ciljem da se predstave veze, modeli i trendovi između kreativnih industrija i kulturnog nasleđa u Beogradu. Mapiranje lokacija dizajnerskih studija i spomenika kulture pokazalo je povezanost kulturnog nasleđa sa stvaranjem preduslova za formiranje kreativnih klastera. Mapiranjem gustine istorijskog nasleđa došlo se do podatka da se klasteri istorijskih objekata pružaju i oko grada, što otvara mogućnost novog promišljanja o upotrebi ovih delova grada i njihovom potencijalu. S namerom da se prepoznaju urbani modeli i odnosi kulturnog nasleđa i kreativnih industrija ključno je razumevanje i drugih kulturnih aspekata, ekonomskih faktora i lokalnih kreativnih ekonomija, kako bi bili prepoznati mogući ishodi urbanih promena u budućnosti.

Prostorna analiza Beograda kroz ArcGIS ukazuje na veliku koncentraciju resursa u centralnim delovima Beograda. Kako urbana populacija teži da migrira ka novim centrima koji pružaju mogućnosti za zapošljavanje i veći kvalitet života, pre procesa strateškog planiranja neophodno je razumeti odnose ekonomskih i kulturnih resursa. Njihova međusobna koegzistencija utiče na razvoj kreativne ekonomije i formiranje materijalne veze između industrije, kulturnog nasleđa i ekonomije.

Postojanje velikog broja spomenika kulture koji su zvanično zaštićeni, kao i postojanje zgrada sa spomeničkim vrednostima koje bi trebalo sačuvati kroz savremeno korišćenje, pružaju mogućnost Beogradu da postane inkubator kreativne ekonomije. Revitalizacija napuštenih objekata i spomenika kulture dovodi do značajnih ekonomskih postignuća kojim se ostvaruje obostrana korist, kako za razvoj kreativne ekonomije, tako i za očuvanje istorijskog nasleđa.

Prostorna analiza istorijskog nasleđa i beogradske kreativne ekonomije ukazuje na simbiotsku vezu između ova dva fenomena, gde su prošlost grada i njegova budućnost povezani i uzajamno doprinose ekonomskom razvoju grada. Konkurentno, porast kreativne klase koja je locirana u urbanim strukturama prošlosti daje upotrebnu vrednost ovakvim objektima i sprečava njihovo propadanje i nestanak.

Prisustvo inovacija i talenata u nekom prostoru poseduje široke ekonomske prednosti, naročito kroz rast sekundarnih industrija koje su povezane sa kreativnom klasom, dok u isto vreme stimuliše lokalnu privredu. Korišćenje zaštićenih objekata takođe zahteva različite vrste specijalizovanih usluga u vezi sa rehabilitacijom zgrada i njihovim kontinuiranim održavanjem. Ovo omogućava istovremeno povezivanje sa kulturnom infrastrukturom putem istorijske tradicije i inovacija okrenutih ka budućnosti. Kao raskrsnica bogate istorije grada i obećavajuće budućnosti, kultura ankeriše grad na mnogo različitih načina. Kreativni habovi imaju prednost, jer veća zaposlenost, inovacije i ekonomske inicijative čine delove grada stabilnijim i održivijim, pa samim time i osnažuju grad.

**Studija slučaja je zasnovana na izveštaju „Analiza geografsko-prostornih odnosa između kulturnog nasleđa i kreativne ekonomije u Beogradu, Srbija“ autora Anmaar Javed Habib (US) i Joshua D. Bevan (US).*

VOJNO-TEHNIČKI ZAVOD U KRAGUJEVCU

Grad Kragujevac zapamćen je kao prestonica razvoja industrijalizacije u Srbiji. U drugoj polovini 19. veka Vojno-tehnički zavod (Zastava oružje) zabeležen je u srpskoj istoriji kao prva industrija koja je modernizovala i ojačala nacionalnu ekonomiju i poboljšala životne uslove lokalnog stanovništva. Prva srpska livnica za proizvodnju oružja se nalazila u Beogradu da bi početkom 1850. godine bila preseljena u Kragujevac. Razlog njenog preseljenja bio je nezadovoljstvo Austrougarske monarhije da se centar za proizvodnju oružja u Srbiji nalazi u blizini austrougarske granice. Radionica za preradu metala podignuta je 1885. godine u periodu ubrzane izgradnje administrativnih, rezidencijalnih i proizvodnih postrojenja unutar kompleksa. Vojno-tehnički zavod održao je mesto vodećeg proizvođača tehnološki inovativnog oružja tokom Drugog svetskog rata u jugoistočnoj Evropi. Tokom druge polovine 20. veka mnogi proizvodni centri su prestali sa radom ili im je promenjena industrijska namena. Vojno-tehnički zavod je prvenstveno značajan zbog svog modernog arhitektonskog stila, što će postati primaran stil industrijskih objekata početkom 20. veka u Jugoslaviji. Najstariji objekat unutar kompleksa je zgrada Topolivnice izgrađena 1853. godine. Ona se danas koristi kao izložbeni prostor za kolekciju koja svedoči o istoriji naoružanja i tehnološkom razvoju u proizvodnji oružja Vojno-tehničkog zavoda u periodu od 19. do kasnog 20. veka.

Cilj projekta rehabilitacije jeste da se lokalnoj zajednici obezbedi novi prostor, mesto za kulturne sadržaje što bi uticalo na uvećanje vrednosti nekretnina i okoline u kojoj se VTZ nalazi. Rehabilitovan prostor bi služio umetničkoj zajednici koja bi sa novom energijom i idejama uticala na poboljšanje kvaliteta života mlađih generacija u Kragujevcu.

Postrojenje Vojno-tehničkog zavoda prostire se na 5218 m2 otvorenog prostora, sa velikim prozorima koji se protežu duž zidova, svetlarnicama na južnoj strani i prostranim dvorištem koje zauzima 1000 m2. Navedeni faktori, uključujući i blizinu objekta centru grada pokazuju da prostor nekadašnje radionice može biti rehabilitovan i korišćen za potrebe Fakulteta umetnosti, Univerziteta u Kragujevcu. Sekundarni korisnici prostora mogli bi biti lokalna umetnička zajednica i stanovnici iz šireg gradskog područja. Idealno rešenje je da se Fakultet umetnosti smesti u jednoj zgradi u centru grada. Fakultet trenutno zauzima 5600 m2 i koristi prostor različitih ustanova na teritoriji grada, što nije praktično ni za studente, ni profesore fakulteta. Objekat Vojno-tehničkog zavoda pruža mogućnosti da se njegov prostor koristi za nastavne i kreativne potrebe fakulteta. To može unaprediti poziciju Univerziteta u Kragujevcu i učiniti ga atraktivnijom akademskom institucijom privlačnom za studente koji svoje studije mogu nastaviti na ovom Univerzitetu. Objekat Vojno-tehničkog zavoda je takođe pogodan za kulturno-umetničke događaje i aktivnosti (poput filmskih projekcija u dvorištu), održavanje postojećeg festivala Arsenal (popularni muzički festival koji se tradicionalno održava svakog juna), kafeteriju, i kao prostor za lokalne umetnike koji bi tokom letnjih meseci mogli koristiti umetničke ateljee u periodu kada fakultet ne obavlja nastavne aktivnosti.

Najznačajniji efekat prenamene ovog industrijskog objekta je u povećanju njegove vrednosti, ali i građevina u njegovom neposrednom okruženju. Izmeštanje industrijskih aktivnosti u sklopu ove celine na periferiju grada unapredilo bi kvalitet prirodnog okruženja stanovnika. Drugi učinak je formiranje dodatnog prostora za fakultet, njegove studente i zajednicu. Studenti kao korisnici ovog prostora imali bi koristi u smislu korišćenja prostora koji je savremenog izgleda i opremljenosti. Bivši vlasnici i okolna mala privreda mogu pretrpeti kratkoročne negativne posledice usled izmeštanja studenata sa prvobitnih lokacija, ali bi ubrzo nestali. Na kraju, tu je i društveni učinak – fakultet bi bio repositioniran kao javno dostupna obrazovna institucija koja unapređuje svoj društveni položaj i upotpunjuje gradske narative.

**Studija slučaja zasnovana na studiji izvodljivosti autora Nathaniel Hammit (US), Miloš Marjanović (SER), Mladen Marjanović (SER), Sanjana Muthe (US), Jessica Neubelt (US).*

CRVENI MAGACIN U PANČEVU

Po svom geografskom položaju grad Pančevo nalazi se u blizini ušća dveju reka – Tamiša i Dunava, u neposrednoj blizini Beograda, te je grad predstavljao važan ekonomski i trgovački centar o čemu svedoče prve industrije smeštene duž tamiške obale. Danas, ovaj deo grada je karakteristična stara industrijska zona Pančeva. Crveni magacin predstavlja jednu od najstarijih građevina industrijskog nasleđa u Pančevu. Spomenik je podigao vojni guverner austrougarske monarhije u drugoj polovini 18. veka, 1785–1787, kao magacin za skladištenje žitarica. Otomansko carstvo napalo je Pančevo 1788. godine, kada je veći deo grada bio uništen u požaru, ali Crveni magacin nije oštećen u napadu. Nakon otomanske okupacije, austrijska vojska iznova je zauzela magacin jer je njegova strateška lokacija omogućavala transport žitarica do udaljenih austrougarskih vojnih centara duž obale Dunava. Početkom 20. veka Crveni magacin nalazio se pod upravom lokalne banke koja je izdavala ovaj prostor zainteresovanim strankama. Tokom Drugog svetskog rata Crveni magacin zauzele su nemačke vojne snage za potrebe skladištenja žitarica, a nakon rata objekat je menjao svoju namenu, u najvećoj meri ostajući zatvoren i nedostupan javnosti. Zgrada se nalazi pod zaštitom Zavoda za zaštitu spomenika Pančevo i registrovana je kao spomenik kulture.

Crveni magacin podignut je na masovnoj, pravougaonoj osnovi. Objekat se sastoji od četiri sprata sa jedinstvenim konstrukcijom čija struktura je u celosti izgrađena od drveta. Objekat je natkriven visokim krovom sa zabatom i jednim dimnjakom. Ime „Crveni“ magacin potiče od masivnih kontrafora obojenih u crveno. Mali pravougaoni prozori i nedekorisana ulazna vrata naglašavaju vojno poreklo magacina. Objekat je jedan od najstarije sačuvanih zdanja industrijskog nasleđa u Pančevu. Spomenik je jedinstven u Srbiji, ali i na Balkanu zbog svojih konstruktivnih rešenja za skladištenje žitarica iz tog perioda. Trenutno, objekat je u fazi postepenog propadanja usled malih intervencija da se on fizički očuva i stabilizuje. Uprkos njegovom stanju, u prethodnih deset godina objekat je podržao tradicionalne i internacionalne događaje poput – Sajma malih i pernatih životinja, koji godišnje organizuje lokalno udruženje odgajivača ptica. Objekat je bio korišćen za potrebe sporta i rekreacije i u njemu su se održavala takmičenja u streljaštvu. Tokom pančevačkog bijenala umetnosti objekat se koristio kao izložbeni prostor, što ukazuje se ovo industrijsko nasleđe prepoznaje kao potencijalni gradski kulturni prostor. Danas, prvi sprat objekta koristi obližnji veslački klub kao ostavu za kajake. Arhitektonska, istorijska i geografska vrednost objekta svedoče da je potrebno prostor transformisati i dati mu svakodnevnu ulogu i na korišćenje kulturnim akterima u Pančevu.

Pančevo se nalazi u blizini Beograda, koji je kao prestonica imao značajnog uticaja na kulturu i kulturni život Pančeva. U njemu su umetnici, kreativni građani i aktivisti osmislili tradicionalne događaje, pokrete, manifestacije i festivale koji su pozicionirali Pančevo na kulturnu mapu Srbije. Grad i njegovi građani pokazuju potrebu za prostorom neinstitucionalizovanog karaktera koji bi mogli koristiti za kreativne i društveno angažovane projekte.

Cilj prilagođene upotrebe ovog spomenika kulture je pretvaranje Crvenog magacina u prostor koji može polužiti za umetničke aktivnosti, radionice, programe za mlade, gradska okupljanja, ali i za lokalnu proizvodnju hrane, malu privredu.

Proces rehabilitacije bi u početnoj fazi bio usmeren na formiranje kratkotrajnih pop-up prostora za trenutno organizovanje događaja koji bi imali za cilj da podižu građansku svest o rehabilitacionom potencijalu Crvenog magacina i mogućnostima njegovog korišćenja. Sa kontinuiranim radom na fizičkoj adaptaciji i očuvanju objekta krenulo bi se sa realizacijom formiranja co-working prostora i umetničkih ateljea. To bi dalje rezultiralo da Crveni magacin preraste u kreativni preduzetnički hub koji odgovara potrebama lokalnih umetnika, nevladinih organizacija, start-up preduzetnika i društveno-angažovanih aktera.

Kroz fazni razvoj, upotreba prostora bila bi konstantno osigurana, ali sa određenim nivoom fleksibilnosti, kako bi u budućim fazama projekat dozvoljavao adaptaciju prostora za nove potrebe koje budu identifikovane. Projekat rehabilitacije bi transformisao magacin za skladištenje žitarica iz 19. veka u mesto koje skladišti ljudsku kreativnosti, kognitivnu inovaciju, aktivizam i preduzetništvo kroz obezbeđivanje neophodnog fizičkog prostora koji ispunjava potrebe i podržava kreativan rad njegovih korisnika.

**Studija slučaja zasnovana na izrađenoj studiji izvodljivosti autora Andrea Haley (US), Yimei Zhang (US), Ivana Samardžić (SER), Mirjana Rikalo (SER), Vanja Karajlović (SER).*

SUVAČA, KIKINDA

Od Drugog svetskog rata u oblasti severnog Banata, uključujući i Kikindu, bila je zastupljena pretežno manufakturna industrija. Pre Drugog svetskog rata, region je prvenstveno bazirao svoju privredu na poljoprivredi sa jakim proizvodnjom proizvoda od žitarica. U ovom periodu u Kikindi se formiraju prve suvače. Kikindska suvača izgrađena je 1899. godine kada je poljoprivredno gazdinstvo od trideset zemljoradnika obezbedilo mlinski mehanizam iz Padeja, obližnjeg grada u Vojvodini u severnom Banatu, i ugradilo ga u već postojeći mlin u Kikindi. Etnografska istraživanja u blizini Suvače došla su do podataka da je upotreba mlina bila veoma popularna među lokalnom zajednicom i da su stanovnici formirali redove ispred mlina sa namerom da samelju svoje žitarice. Ukus hleba spravljen od brašna proizvedenom u mlinu na konjski pogon bio je neuporediv sa ostalim proizvodima. Takođe, upotreba ovog mlina bila je u skladu sa tadašnjim tendencijama – da se suvi mlinovi formiraju u oblastima koje oskudevaju u jakim izvorima vode.

U Kikindi je postojalo preko pedeset suvača krajem 19. početkom 20. veka, od čega kikindska suvača predstavlja jedini objekat u Srbiji od ukupno tri očuvane suvače u celoj Evropi. Zbog svoje osobenosti Suvača je proglašena za spomenik kulture od izuzetnog značaja. Mlin je prevashodno važan za lokalnu zajednicu zato što predstavlja paorsku istoriju grada, ali i zbog činjenice da je služio kao mesto za neformalno okupljanje i druženje stanovnika. Ovaj spomenik kulture predstavlja simbol kolektivnog sećanja lokalne zajednice, te je planirano da se projekat rehabilitacije sprovodi uz učešće lokalne zajednice, kako bi se očuvale njegove materijalne i nematerijalne vrednosti.

Ponovna upotreba ovog prostora planirana je u cilju kreiranja novih obrazovnih, zanatskih, i društvenih programa namenjenih lokalnoj zajednici i turistima. Jedan od prioriteta projekta je fizičko bezbednosti objekta, kako bi se omogućila demonstracija tradicionalne proizvodnje brašna u Suvači. Autentična demonstracija mlina na konjski pogon bi značajno uvećala turističke posete s obzirom na to da bi pružala jedinstveno turističko iskustvo u Srbiji. Takođe, u planu je i uvođenje programa i događaja koji bi bili usmereni ka osnaživanju lokalnih preduzetnika, najpre žena, tako što bi im se obezbedio izložbeni prostor za plasiranje domaćih gastronomskih, keramičkih i tekstilnih proizvoda domaće radinosti. Suvača može biti korišćena i kao prostor za okupljanje i razmenu znanja i veština sa namerom da se dodatno pruži podrška ženama. Suvača može da obezbedi prostor za stručne treninge za unapređenje zanatskih veština i jačanje isplativnosti zanatske proizvodnje, kako bi se uvećale mogućnosti zapošljavanja žena. S druge strane, prostor Suvače se može koristiti za omladinske programe u cilju podizanja svesti mladih generacija o materijalnim i nematerijalnim karakteristikama Suvače, o tome kako je mlin oblikovao njihovu istoriju i kulturni identitet. Radionice, izložbe, projekcije filmova, umetnički i kulinarski programi bi imali za cilj da uče mlade o njihovom nasleđu, ali takođe da obezbede prostor dostupan lokalnim umetnicima, stanovnicima i profesionalcima.

**Studija slučaja zasnovana na izrađenom menadžment planu autora Sang Bae (US), Madeleine Helmer (US), Marija Indin (SER) i Jovan Kolaković (SER).*

RADNIČKA KOLONIJA, KRAGUJEVAC

Od svog osnivanja Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu zaposlio je visok broj radnika i stručnjaka koji su radili u oblasti proizvodnje vojnog oružja i opreme. Po završetku Prvog svetskog rata, vojne starešine predložile su projekat o izgradnji stambenih objekata za radnike Vojno-tehničkog zavoda. Idejni projekat rezultirao je izgradnjom nove četvrti u blizini fabrike koja je obezbedila životni prostor za 3000 ljudi različitih nacionalnosti. Industrijska četvrt – „Stara radnička kolonija“ gradila je u periodu od 1924. do 1930. godine nemačka kompanija „Hentch“ i predstavlja unikatan i inovativan primer očuvane posleratne arhitekture u jugoistočnoj Evropi. Osobenost stambenih objekata predstavlja njihova prilagođenost prirodnom okruženju kroz upotrebu drveta kao osnovog građevinskog materijala. Stara radnička kolonija sastojala se od stambenih jedinica, škole za 500 đaka, zabavišta, ambulante, apoteke, vatrogasnog doma, biblioteke, kioska i objekta za kulturne i rekreativne događaje (Sokolana).

Značaj Stare radničke kolonije bazira se na njenoj arhitektonskoj i društvenoj vrednosti koja detaljno oslikava tadašnje društvene okolnosti, živote radničke klase i njihovih porodica tridesetih godina 20. veka. Radnička kolonija je u direktnoj u vezi sa Vojno-tehničkim zavodom i zajedno predstavljaju neodvojivu celinu industrijskog nasleđa čija očuvana arhitektura govori o industrijskoj istoriji Kragujevca, ali i Srbije. Sokolana se sastoji od ukupno šest očuvanih objekata posleratne arhitekture koji su zaštićena kulturno-istorijska celina. Svaki od šest objekata (Sokolana, Kuća upravnika kolonije, Kuća školskog nastojnika, Vatrogasni dom, Paviljon, Kiosk) sastoji se od individualnih arhitektonskih karakteristika koje pružaju mogućnosti dugoročno održive rehabilitacije ove celine.

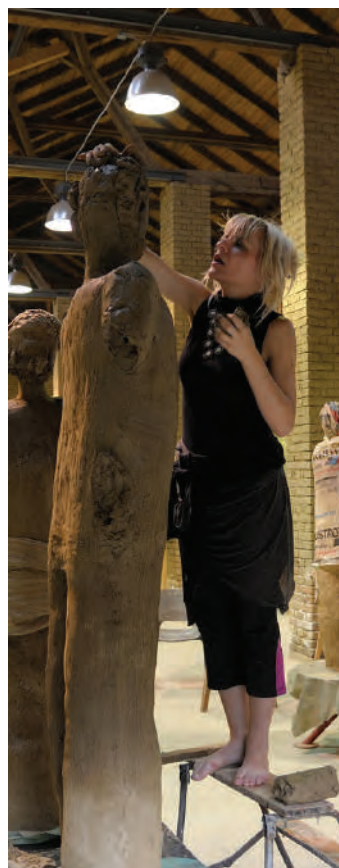
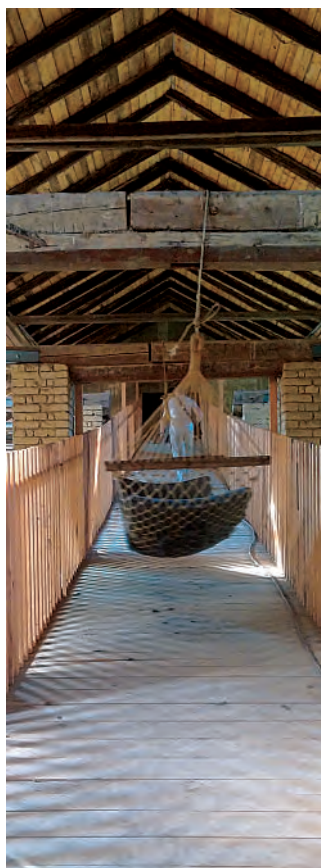
Stara radnička kolonija u Kragujevcu nekada se koristila za rekreativne i komercijalne svrhe privatnih korisnika, kompanija i organizacija, a trenutno je u funkciji filmske lokacije. Nažalost, drveni objekti su u lošem fizičkom stanju, usled atmosferskih uticaja što dovodi do postepenog propadanja objekata.

Primarna vizija rehabilitacije Stare radničke kolonije jeste u očuvanju građevina i vraćanju njihovih prvobitnih funkcija, poput održavanja nedeljnih koncerata i zabavnih događaja u Paviljonu, organizovanja kulturnih i sportskih manifestacija u Sokolani sa korišćenjem dodatnih prostorija za potrebe kancelarija i *co-working* kancelarija. Kuća upravnika kolonije i apartmani u njoj mogu se adaptirati u hostel čiji bi enterijer bio dekorisan ilustracijama i arhivskom građom o posleratnom periodu Kragujevca sa ciljem da se turistima omogući autentični doživljaj posleratnog stanovanja. Kiosk bi služio za prodaju lokalnih suvenira i proizvoda, dok bi kuća školskog nastojnika bila mesto za održavanje radionica i seminara. Održivom rehabilitacijom očuvanih građevina u kompleksu radničke kolonije težilo bi se iskorišćavanju postojećeg enterijera i eksterijera sa namerom da se u njima integrišu umetnički, kulturni, edukativni i turistički sadržaji.

„TERRA“ – CENTAR ZA LIKOVNU I PRIMENJENU UMETNOST

Opština Kikinda nalazi se na severu Srbije i neposrednoj blizini granica sa Mađarskom i Rumunijom. Uprkos različitim kulturološkim uticajima, identitetski elementi Kikinde u bliskoj su vezi sa upotrebom gline koja od 19. veka utiče na razvoj samog grada. Najpre, privredna istorija Kikinde počinje sa porodicom Bon i njenim osnivanjem vodeće Ciglane 1867. godine u Kikindi, ali i drugim ciglanama na širem području tadašnje Austrougarske. Na temeljima ciglane porodice Bon 1905. godine osniva se preduzeće „Toza Marković“. Ovo preduzeće se u privrednoj istoriji Srbije pamti kao nacionalni lider u proizvodnji ciglarskih proizvoda između dva svetska rata, što je uticalo da Kikinda bude prepoznata kao prestonica crepa i keramike. Kikindski vajar Slobodan Kojić prepoznao je potencijal napuštenog starog pogona II podignutog 1895. godine kao idealno mesto za formiranje ateljea za izradu skulptura od terakote. Od 1982. novoosnovani atelje postaje stecište lokalnih i inostranih vajara kroz održavanje internacionalnog simpozijuma skulpture u terakoti „Terra“. Ovaj festival će s vremenom prerasti u međunarodno priznat Centar za likovnu i primenjenu umetnost „Terra“. Prostor ateljea u adaptiranom industrijskom pogonu omogućio je kontinuirani razvoj savremene kreativne produkcije čime se Kikinda pozicionirala kao jedna od prestonica koja neguje savremeno stvaralaštvo kroz primenjenu i likovnu umetnost.

Međunarodni simpozijum osmišljen je kao vajarska kolonija, u trajanju od jednog meseca, i ona ima za cilj da okupi vajare iz Srbije i sveta kojima je neophodan prostor i kvalitetna glina za stvaranje svojih skulptura. Nekadašnji industrijski pogon se već preko trideset godina koristi kao atelje i izložbeni prostor za izradu i prezentaciju skulptura od terakote koje su proizvedene u sklopu vajarske kolonije. Ono što karakteriše samu koloniju jeste sloboda u ispoljavanju kreativnosti koja nije prostorno, resursno ni idejno ograničena, već nastoji da zadovolji potrebe samog umetnika kako bi autor artikulisao svoj individualni kreativni izraz kroz prirodnu glinu. Internacionalni simpozijum doprineo je do međunarodnog umrežavanja, ali i lokalnog unapređenja teorijske i praktične misli o terakotnoj skulpturi u Srbiji, generisana su nova znanja o glini i njenoj upotrebi kroz umetnost i sl.

„Terra“ je prepoznata kao vodeći centar za edukaciju i razumevanje vajarstva i skulptura rađenih u glini, ali ujedno i mesto sa impresivnom kolekcijom od oko 1000 skulptura od terakote različitih dimenzija i oblika. Sam fundus zbirke formiran je usled obaveze da svaki vajar-učesnik kolonije donira zbirci „Terra“ po jednu monumentalnu i po dve skulpture galerijskog formata. Deo fundusa zbirke izložen je unutar i izvan ateljea „Terra“, dok su mnoge skulpture našle svoje mesto u muzejima i trgovinama drugih gradova Srbije i Evrope. Zbog prepoznatih potencijala i međunarodno priznate važnosti centra „Terra“ za razumevanje primenjene umetnosti u planu, je formiranje naučno-obrazovnog centra za specijalističke studije vajarstva i terakotne skulpture, kao i osnivanje muzeja koji bi na jednom mestu predstavio i čuvao autorska dela renomiranih vajara. Centar „Terra“ izuzev negovanja primenjene i likovne umetnosti podržava solističke i grupne muzičke koncerte tako što ustupa prostrani atelje i dvorište neafirmisanim muzičarima i kantautorima. S tim u vezi, centar „Terra“ je uveo tradicionalnu manifestaciju „Festival savremene akustične muzike – Terra Acustica“ koja prethodne četiri godine obeležava završetak vajarske kolonije. Namera festivala je da prezentuje autorsku muziku različitih žanrova koja se izvodi na akustičnim instrumentima od drveta. Na ovaj način festival povezuje likovno i muzičko stvaralaštvo kroz upotrebu prirodnih sirovina za stvaranje umetnosti koje reflektuju prostornu i ambijentalnu vrednost centra „Terra“.

GALERIJA 12 HUB

Izgradnja trgovačkih objekata i dolazak samih trgovaca na prostor Savamale vezuje se za drugu polovinu 19. veka. Zbog svoje lokacije pored reke Save, Savamala je privukla trgovačke porodice da upravo na desnoj obali reke izgrade svoje kuće, trgovačke radnje i dućane sedamdesetih godina 19. veka. Početkom 20. veka Savamala prerasta u centar ekonomske moći tadašnjeg Beograda od čega primat drže braća Krsmanović, koji su zaslužni za izgradnju znamenitih građevina što se i danas protežu duž savske obale. Stambena kuća braće Krsmanovića izgrađena je u današnjoj Karađorđevoj ulici i predstavlja jednu od prvih dvospratnih stambenih zgrada sa kupolama u ovom delu grada. Ona svedoči o materijalnom imetku braće Krsmanović, ali i o nekadašnjem sjaju Savamale početkom 20. veka. Iako je danas spoljni izgled kuće braće Krsmanovića izgubio je na svojoj estetici, sama kuća nije izgubila na svojoj funkcionalnosti te je tako deo kuće primio novu kulturno-umetničku ulogu. Prizemne prostorije kuće stavljene su u novu funkciju 2012. godine kada je ulazni deo kuće adaptiran za potrebe multimedijalnog izložbenog prostora – Galerija 12 HUB (G12 HUB).

Galerija se za vrlo kratko vreme pozicionirala kao vodeća institucija koja u svojoj izložbenoj delatnosti nastoji da spoji angažovanu umetnost – sa akcentom na performansu, digitalnim tehnologijama i nauci. Cilj je da se upotrebom novih medija ostvari interaktivnost publike, prostora i izloženog dela gde sama umetnost postaje eksperiment, bez unapred određenih granica i stvaralačkih mogućnosti. Kustoskinja i direktorka galerije Milica Pekić prepoznala je potencijal ka formiranju galerije koja neguje interdisciplinarni pristup umetničkoj produkciji i interpretaciji, te tako sama galerija predstavlja jedinstven koncept na teritoriji Beograda i Srbije. Tokom svog trogodišnjeg postojanja, galerija je imala za cilj da približi najnovije trendove savremene umetnosti, najpre performans koji je najizazovnij oblik savremenog stvaralaštva kako za umetnika tako i za njenu publiku ali i primenu novih tehnologija koje trenutno čine sastavni deo svakodnevnog života pojedinca. Galerija uspešno nastoji da premosti određene stereotipe i demistifikuje savremene trendove u umetnosti, edukuje i osnaži mlade ljude ka slobodi izražavanja i produkciji kroz živo izvođenje i kroz praktičnu primenu digitalnih alata.

U ovom prostoru održavaju se redovno izložbe, performansi domaćih i stranih umetnika, radionice, prezentacije i edukativni kursevi. Galerija 12 HUB aktivno saraduje sa drugim vodećim kulturnim institucijama, umetnicima iz Srbije i sveta, sa civilnim sektorom, ali ono što izdvaja Galeriju 12 jeste podrška ostvarena kroz biz&art saradnju sa kompanijama iz Srbije (Nelt, Raiffeisen banka, ELLE) koje nastoje da podrže programe koje ova galerija organizuje.

Galerija je usmerena ka konstantnom unapređenju i razvijanju svoje publike, te tako su sami programi različiti u svom sadržaju. Primetan akcenat galerije jeste da svoje sadržaje usmerava ka mladim umetnicima i mlađoj publici pozivajući ih ka produkciji angažovane umetnosti koja ne podilazi tradicionalnim vizuelnim prezentacijama, već zahteva eksperimentalni pristup za dokazivanje njenih mogućnosti. Inovativnost i primarna vizija galerije jeste da svojim primerom ukaže na neophodnosti i prednosti intermedijske saradnje i performansa, što ujedno čini i budućnost savremene umetnosti i vremena u kojem se nalazimo.

VRDNIK – POGLED NA VIŠESLOJNO INDUSTRIJSKO NASLEĐE

Vrdnik predstavlja višeslojno industrijsko-arheološko nalazište. Njegov razvoj zasnovan na eksploataciji prirodnih resursa oblikovao je privrednu istoriju mesta. Uprkos istorijskom, industrijskom i kulturnom značaju rudnik je prestao sa radom 1968. godine usled nerentabilnosti. Danas se Vrdnik, zbog ubzanog razvoja medicinskog turizma, prepoznaje kao banjsko izletišta dok se njegove druge vrednosti, povezane sa procesom industrijalizacije Vojvodine i ranim počecima rudarstva u Srbiji, zaboravljaju.

Rudarska istorija Vrdnika počinje sa pronalaskom ležišta mrkog uglja na manastirskom posedu 1804. godine. Ona obeležava početak upotrebe i eksploatacije mrkog uglja u Srbiji. U drugoj polovini 19. veka obavljaju se različita istraživanja geološkog sastava i fosilne flore gde su stručnjaci pristizali iz zapadne Evrope kako bi sprovodili naučna istraživanja vrdničkog basena. Zbog aktivnih istraživačkih ekspedicija i konstantne ekstrakcije uglja, Vrdnik se tokom 19. veka pozicionirao kao jedan od prvih rudnika mrkog uglja u Srbiji, i jedini rudnik u Vojvodini. Proizvodnja uglja praktikovala se u plićim oknima, a radnu snagu činili su obučeni meštani, ali i rudari koji su pristizali iz pograničnih država, najpre iz Mađarske, Slovenije, Austrije... Sve to je uticalo na formiranje interkulturalne sredine na vrlo malom prostoru. Uticaj drugih narodnosti ogleda se u očuvanoj arhitekturi, kulturnom sećanju današnjih stanovnika i njihovih kulturnih praksi.

Najveći industrijski pomak vrdničkog rudnika je u bliskoj vezi sa likom i delom industrijalca Gvidona Pogreca iz Zagreba koji je zaslužan za modernizaciju i unapređenje rudnika, ali i za neimarske poduhvate. Oni danas predstavljaju jedinstveno kulturno nasleđe Vrdnika čije vrednosti su delimično utkane u arhitektonskim spomenicima poput Stare kolonije (1885), Železničke pruge i stanice (1887), Gospodskog reda i sl. Ipak, najveći ekonomski prosperitet bio je od 1907. godine kada je Pongracov rudnik otkupljen od strane mađarske države za potrebe njihove železnice. Zbog obimnog posla i sve većeg broja radnika podižu se novi objekti poput Nove Kolonije (1911), Kasine (1910), Činovničkog reda, zgrade Železnice, Termocentrale, a prostor Stare kolonije se proširuje i adaptira.

Stara radnička kolonija podignuta je 1885. godine i ukupno se sastojala od 46 zgrada. Ona je trenutno naselje penzionisanih rudara i njihovih potomaka koji neguju kolektivno sećanje o rudarskoj prošlosti Vrdnika. Kontinuitet naseljavanja kolonije nepovoljno se odrazio na arhitektonsku autentičnost kuća koje su u najvećoj mjeri poprimile jedan noviji izgled. Nova kolonija predstavlja planski podignuto radničko naselje s početka 20. veka sa pravilnim rasporedom zgrada u šest paralelnih redova. Nova kolonija broji ukupno 116 prizemnih zgrada i predstavlja specifičan kompleks građevina čiji slični arhitektonski primerci se mogu prepoznati u centralnoevropskim državama, te tako se objekti Nove kolonije definišu kao građevine „alpskog izgleda“ (Marković, 2012) i ovdje se takođe odražava kontinuitet naseljavanja potomaka rudara od ukupno 26 različitih narodnosti.

Ono što je karakteristično za Vrdnik jeste što istovremeno, u maloj varoši u podnožju Fruške Gore obiluju objekti seoske i urbanističke arhitekture što izdvaja Vrdnik od ostalih sremskih sela. Najznamenitije građevine sačuvane u Vrdniku datiraju iz perioda ekonomskog vrhunca, kada se Vrdnik nalazio pod upravom mađarske države. U tom periodu izgrađene su Kasina i Gospodski red. Kasina je najznamenitija građevina, najpre zbog svojih estetskih vrednosti u stilu secesije koja se vezuje za period 19. i 20. Veka. Zbog svoje lepote mnogi je nazivaju vrdničkom palatom. Kasina je služila kao Gradska kuća, da bi kasnije bila u funkciji mesne zajednice i biblioteke. Svečana sala je služila za održavanje kulturno-umetničkih manifestacija. Ovaj objekat proglašen je za spomenik kulture i nalazi se u vlasništvu lokalne samouprave.

Južno od Kasine pruža se aleja 11 velikih, i za to vreme luksuznih zgrada u nizu koje su izgrađene kao objekti za stanovanje rudničke elite, poput direktora rudnika, upravnike, inženjere, činovnike. Zbog jedinstvenosti samih objekata organizovanih duž jedne ulice, ovaj deo Vrdnika nosi ime Gospodski ili Činovnički red. Od 11 stambenih objekata, tri najlepša zdanja elite kolonije su zatvorena i nedostupna, dok su preostali objekti renovirani u privatne, porodične kuće. Kuće iz gospodskog reda su takođe prizemne građevine koje odražavaju austrougarsku arhitekturu, a njihove razlike su приметne na osnovu prisustva ili odsustva drvene ornamentike na eksterijeru kuće.

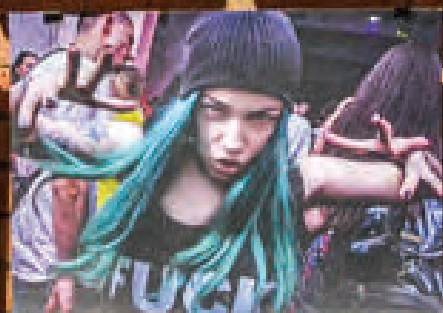
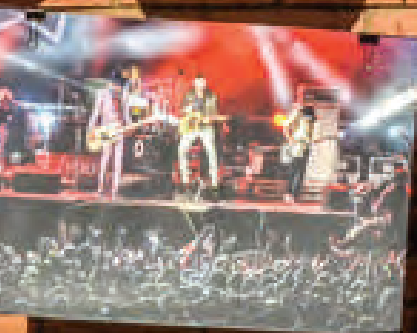

Ono po čemu je Vrdnik ostao upamćen u istoriji rudarstva je po čuvenom Južnom oknu koje je za-beleženo kao najdublje okno u to vreme na Balkanu, sa svojom ukupnom dubinom 275,53 metara. Prekomerna rudarska aktivnost uzrokovala je bušenje žile sa termalnom vodom 1931. godine. Izbi-janje vode dovelo je do potapanja Južnog okna što označava trenutak kada opada rudarska moć Vrdnika, a dalji ekonomski razvoj se fazno preusmerava ka turizmu. Analize termalne vode pokazale su lekovita svojstva po zdravlje ljudi, da bi se kasnije voda skladištila u odgovarajuće bazene koji su i danas ispunjeni vodom dobijenom početkom 20. veka. Banjski turizam je trenutno vodeća privred-na grana Vrdnika i svojevrсни brend mesta. Prve naznake o turističkim aktivnostima u Vrdniku vezuju se za 1924. godinu kroz uvođenje izletničkih vozova za posetioce, da bi od sredine 20. veka bili započeti infrastrukturni projekti izgradnje spa-hotela za relaksaciju i lečenje turista. Pomenuti događaji pretvorili su Vrdnik u jednu od vodećih banja u Vojvodini.

Rehabilitacioni potencijal Vrdnika nalazi se u rehabilitaciji izvornih objekata koji bi doprineli razvoju kulture i širenju lokalnih kreativnih izraza varoši. Najočuvanija zgrada u Staroj koloniji, takozvana kuća „Franc Rozman“ u kojoj su se održavali kulturno-umetnički događaji, poput lokalnih igranki mogao bi biti stavljen u funkciju interaktivnog muzeja geologije i rudarstva Vrdnika. U Staroj koloniji ima građana koji proizvode nakit kao hobi aktivnost, upotrebne predmete i ukrase od dragog i po-lu-dragog kamenja pronađenog na fruškogorskim brdima. Kuća „Franc Rozman“ bi poslužila za formiranje interaktivnog muzeja – mesta u kom bi bilo moguće realizovati praktičan rad, animaciju i edukaciju turista kroz učešće u proizvodnom procesu obrade kamenih sirovina. Stara kolonija, zbog svoje pozicije i otvorenosti ka prirodi, služi za godišnje okupljanja građana na manifestaciji „Dani rudara“. Stara kolonija je zadržala industrijski duh mesta i simbolizuje danas rudarsku prošlost Vrdnika. U njoj bi se kuća nadzornika rudara mogla adaptirati tako da pokazuje lične i upotrebne predmete rudara i oslikava njihov svakodnevni život, nižeg i višeg staleža tog vremena i način na koji je rudnik povezivao i menjao njihove živote.

Jedan od objekata koji bise mogao formirati u ozbiljnu kulturno-umetničku difuznu instituciju je nekadašnja zgrada Železnice. Zgrada se nalazi u centru grada, na glavnom putu, a zbog svoje pros-tranosti pruža mogućnosti da se u njoj formiraju i organizuju događaji sa ciljem unapređenja kulture i obrazovanja mladih kroz izložbe, manifestacije, muzičke događaje, predavanja. Zgrada bi takođe mogla biti adaptirana tako da obezbedi dodatni kancelarijski i co-working prostor za udruženja koja deluju na nivou opštine. Na teritoriji Vrdnika mnogi stanovnici proizvode domaće proizvode koje plasiraju na štandovima nadomak primarnih saobraćajnica. Jedan deo prostora u zgradi Železnice mogao bi da posluži kao stalni izlagački prostor za gastronomske proizvode i suvenire ovoga kraja.

Izvori

Brownell Mitic, G. (2015), "Renewing Belgrade's Rich History of Performance Art" *The New York Times*, 23rd June 2015. http://www.nytimes.com/2015/06/24/arts/international/renewing-belgrade-rich-history-of-performance-art.html?_r=0

Christine, C. (2014), "Belgrade's 10 Must-Visit Contemporary Art Galleries", Still in Belgrade Portal, 1st June 2014. <http://stillinbelgrade.com/belgrades-10-must-visit-contemporary-art-galleries/>

Ćurčić, S. et al. (2012) *Atlas naselja Vojvodine. Knjiga. 1, Srem, Matica srpska – Novi Sad*

Kljakić, S. (2015), „Kako je Oto Bihali postao Bihalji“, *Politika*, 1. februar 2015. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Kako-je-Oto-Bihali-postao-Bihalji.lt.html>

Jovanović, J. (2013), „Savamala – Novi duh starog Beograda“, *City Magazine*, 16. novembar 2013. <http://citymagazine.rs/clanak/savamala-novi-duh-starog-beograda>

Jovanović, T. (2010), *Prazni prostori Srbije: prva faza projekta – Beograd*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Marković, Ž. (2012) *Vrdnik : Castellum Rednek : malo putovanje kroz čudesnu istoriju Vrdnika*, Novi Sad: GRID

Marković, Ž. (2014) *Vrdnik, međunarodna priča*, Autorsko izdanje

Milovanović, Đ. i dr. (2014) *Studija izvodljivosti za Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu*, Ljubljanski proces II

Milovanović Đ. i dr. (2014) *Preliminarna tehnička procena- Stara kolonija u Kragujevcu*, Ljubljanski proces II

Pavlović-Lončarski, V. (2005) „Mali pijak na Savi krajem XIX veka i početkom XX veka“, *Nasleđe VI*, 107–118.

Radović, D (2014) „Rudnik u ravnici – Vrdnik“ u: Zahtila, D. i Vujadinović, D. (ur) *Rudnici kulture*, Labin Art Express XXI: 169-182.

Roter-Blagojević, M. Nikolić, M. (2008) „Značaj očuvanja identiteta i autentičnosti u procesu obnove grada – uloga stambene arhitekture Beograda s kraja 19. početka 20. veka u građenju karaktera istorijskih ambijenata“, *Nasleđe IX*, 117–128.

Radonjić-Živkov, E. i dr. (2014) *Studija izvodljivosti – Suvača u Kikindi*, Ljubljanski proces II

Radonjić-Živkov E. i dr. (2014) *Biznis plan za rehabilitaciju Suvače u Kikindi*, Ljubljanski proces II

Radio Televizija Vojvodine (2014) „Izložba 'Kraljevstvo crepa' u Kikindi“, 12. februar 2014. http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/kikinda/izlozba-kraljevstvo-crepa-u-kikindi_461387.html

Tomić, P. i Romelić, J. (1999) „Mineral and Thermal Waters of Srem, Present and Prospective Usage“, *Geographica Pannonica* Vol.3: 8-12.

Vujičić, M.D. et al. (2011) „The preliminary geosite assessment model (Gam) and its application on Fruška Gora mountain, potential geotourism destination of Serbia“, *Acta geographica Slovenica* 51-2: 361–377

<http://terra.rs/>

<http://www.g12hub.com/sh>

**SMERNICE ZA IZRADU LOKALNIH
PLANOVA UPRAVLJANJA
KULTURNIM NASLEĐEM**

LOKALNI PLAN UPRAVLJANJA KULTURNIM NASLEĐEM

Sažetak

Deo u kome se prezentuje prikaz celokupnog plana upravljanja kulturnim nasleđem i ističu glavni elementi ovog procesa. Sažetak ne treba da je duži od 2 strane. Piše se na kraju, pošto je preliminarna verzija plana upravljanja kulturnim nasleđem napravljena.

Izveštaj o proceni baštine

Deo koji podrazumeva sastavljanje liste kulturne baštine i procene stanja u kojoj se ta baština nalazi. Ovaj izveštaj lokalna zajednica može da sastavi u saradnji sa nadležnom stručnom službom zaštite. Ovaj deo sadrži:

- Identifikacija područja i katastarskih parcela;
- Inventar i popis kulturnih dobra (zaštićenih kulturnih dobara, kulturnih dobara pod prethodnom zaštitom i nezaštićenih kulturnih dobara koje bi trebalo staviti pod zaštitu);
- Opis kulturnog dobra;
- Pravni status i vlasništvo;
- Vrednosti kulturnog dobra i kategorije značaja;
- Opšte stanje kulturnog dobra, gruba procena kvaliteta stanja, dosadašnje intervencije, uzroci propadanja, pristupna infrastruktura itd.;
- Mere i režim zaštite i korišćenja (evaluacija i pregled standarda i mera za zaštitu prema nivou zaštite – prvi nivo, drugi nivo, treći nivo zaštite), definisanje posebnih mera zaštite – konzervacija, pravne, administrativne i druge mere zaštite preventivne i korektivne prirode;
- Grafički pregled;
- Dokumentacija (tehnička, foto-dokumentacija, kartografska dokumentacija i sl.).

Lista prioriternih intervencija (LPI)

Ovaj deo piše se na osnovu Izveštaja o proceni baštine. Lista predstavlja po prioritetima poredana kulturna dobra na kojima treba što pre sprovesti konzervatorske radove i rehabilitaciju. Ova Lista o svakom spomeniku treba da pruži sledeće podatke: osnovne podatke, podaci o vlasništvu, gruba procena stanja u kome se objekat nalazi (odlično, dobro, vrlo dobro, loše, veoma loše), procenu ugroženosti objekta i uslova ugroženosti.

U ovom delu vrši se procena vrednosti radova koji moraju biti sprovedeni na dobru, identifikuje dokumentacija koju je nepohodno izraditi za svako kulturno dobro (idejni projekat, preliminarnu tehničku procenu, studiju izvodljivosti, biznis plan).

Integrisanost kulturnog nasleđa u razvojne politike i druga stateška dokumenta na nivou lokalne samouprave

Pregled tretmana kulturnog nasleđa u razvojnim politikama na lokalnom nivou, planirane aktivnosti i projekti u ovoj oblasti.

Analiza rehabilitacionog potencijala kulturnog nasleđa i njegovog šireg uključivanja u razvojne procese

Deo programa upravljanja kuturnim nasleđem u kome se sagledavaju elementi ekonomske valorizacije kulturnog dobra, a koji treba da posluži za ocenu njegove održivosti nakon rehabilitacije. Ovaj deo sadrži i procenu direktnih ili indirektnih socio-ekonomskih efekata koje potiču od investiraja u kulturno nasleđe, kao i *cost – benefit* analizu.

Finansijski okvir i moguće strategije investiranja u rehabilitaciju kulturnog nasleđa

Definisanje strategije investiranja u rehabilitaciju kulturnih dobara na osnovu liste prioriternih intervencija; identifikovati izvore finansiranja i trajanje investicionog ciklusa.

Institucionalni okvir implementacije, nadležnosti i odgovornosti

Pregled institucionalnih aktivnosti za realizaciju programa upravljanja kulturnim nasleđem, nadležnosti, okvirni termin, indikatori za monitoring i evaluaciju.

**SMERNICE ZA IZRADU PRELIMINARNE
TEHNIČKE PROCENE ZA REHABILITACIJU
KULTURNIH DOBARA**

PRELIMINARNA TEHNIČKA PROCENA

Osnovni podaci o objektu

Navesti osnovne podatke o objektu, geografskim koordinatama, mapa lokacije, i dr.

Opis i trenutna procena stanja

Ukratko opisati stanje objekta i prioritet intervencija, rangirati rizike koji imaju uticaj na objekat (rukovoditi se metodologijom i skalom rizika detaljno objašnjenom u knjizi „Biznis plan za rehabilitaciju kulturnih dobara: priručnik za izradu i implementaciju“, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2014).

Administrativne informacije

Pozicija, naziv i adresa

Vlasništvo

Geografske odrednice

Zakonska ograničenja

Sažetak urbanističkih uslova

Oblavljena terenska istraživanja, projekti (realizovani/ u toku/ u planu).

Istorijat i značaj objekta

Faktografski podaci o objektu, istorijski kontekst, utvrđivanje značaja, utvrđivanje i obrazloženje vrednosti objekta.

Opis tehničkog stanja objekta

Opis tehničkog stanja objekta i objašnjenje glavnih rizika.

Opis potrebnih radova na objektu

Objasniti konzervatorsku filozofiju, navesti i objasniti mere prema nivou zaštite, pobrojati i opisati radove koje je neophodno sprovesti na objektu, identifikovati urgentnost planiranih radova.

Šira vizija rehabilitacije objekta

Okvirna vizija rehabilitacije objekta, mogućnosti za društvene namene i održiv razvoj, javna dostupnost objekta, druge koristi od rehabilitacije objekta.

Okvirna finansijska konstrukcija

Šira procena neophodnih finansija, fazna realizacija rehabilitacije.

Upravljanje objektom

Obrazloženje preliminarnih zainteresovanih strana, mogući upravljački modeli.

Dokumentacija

Tehnička dokumentacija, foto dokumentacija, mape šireg prostora sa ucrtanim i valorizovanim objektima, mape užeg prostora.

**SMERNICE ZA IZRADU STUDIJE IZVODLJIVOSTI
ZA REHABILITACIJU KULTURNIH DOBARA**

STUDIJA IZVODLJIVOSTI

Sažetak

Deo u kome se prezentuje prikaz celokupne studije izvodljivosti i ističu njeni glavni elementi. Sažetak ne treba da je duži od 2 strane. Piše se na kraju, pošto je preliminarna verzija studije izvodljivosti napravljena.

Istorija i značaj spomenika kulture

Faktografski podaci o objektu, istorijski kontekst objekta i njegov značaj, utvrđivanje i obrazloženje vrednosti objekta.

Tehničko stanje

Opis tehničkog stanja objekta i objašnjenje glavnih izazova rehabilitacije spomenika kulture, navesti i objasniti mere prema nivou zaštite.

Organizaciona struktura realizacije projekta

Opis tehničkog i projektnog tima, podela nadležnosti, specifična znanja i kompetencije članova tima.

Organizaciona struktura za dugoročno upravljanje kulturnim dobrom

Analiza zainteresovanih strana, identifikacija upravljačke strukture, moguće nadležnosti različitih aktera upravljanja kulturnim dobrom.

Procena rehabilitacionog potencijala i analiza troškova i koristi

Analza rehabilitacionog potencijala objekta, mogućnosti za društvene namene i održiv razvoj, analiza troškova i koristi različitih mogućnosti rehabilitacije objekta.

Cilj projekta i projektne aktivnosti

Svrha projekat rehabilitacije, ciljevi rehabilitacije i šire koristi rehabilitacije na socio-ekonomski razvoj lokalne zajednice, specifikacija projektnih aktivnosti.

Procena rizika rehabilitacije spomenika kulture

Identifikacija rizika i preventivne mere koje će se preduzeti u odnosu na identifikovane rizike (rukovoditi se metodologijom i skalom rizika detaljno objašnjenom u knjizi „Biznis plan za rehabilitaciju kulturnih dobara: priručnik za izradu i implementaciju“, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2014).

Procena troškova

Razrada šire procene neophodnih finansija iz preliminarne tehničke procene, specifikacija troškova rehabilitacije po projektnim fazama.

**SISTEMSKI ZAKONSKI OKVIRI I NADLEŽNOSTI
U OBLASTI ZAŠTITE NEPOKRETNIH
KULTURNIH DOBARA U SRBIJI**

Naziv propisa:	Opis načina kojim se utvrđuje nadležnost nad kulturnim dobrom:	Resorna nadležnost *
<p>Zakon o kulturnim dobrima (Sl. glasnik Republike Srbije, 71/94, 52/2011 – dr. zakoni, 99/2011 – dr. zakoni)</p>	<p>Sistemski zakon</p>	<p>Ministarstvo kulture i informisanja</p>
<p>Zakon o planiranju i izgradnji (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 72/09, 81/09 – ispravka, 64/10 – Odluka US, 24/11, 121/12, 42/13 – Odluka US, 50/2013 – Odluka US, 54/2013 – Odluka US, 98/2013 – Odluka US, 132/2014, 145/2014).</p>	<p>Sistemski zakon</p>	<p>Ministarstvo saobraćaja, građevinarstva i infrastrukture</p>
<p>Zakon o legalizaciji objekata (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 95/2013, 117/2014)</p>	<p>– čl. 3 stav 1, tačka 3) i 4) – legalizacija na kulturnim dobrima od izuzetnog značaja</p>	<p>Ministarstvo saobraćaja, građevinarstva i infrastrukture</p>
<p>Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 72/2009, 20/2014 - Odluka US, 55/2014)</p>	<p>– čl. 18 – utvrđuje koja su pokretna i nepokretna dobra od značaja za manjinu, subjekt predlaže preduzimanje mera tehničke zaštite, predlaže premeštanje NKD... daje mišljenje na plansku dokumentaciju</p>	<p>Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave</p>
<p>Zakon o javnoj svojini (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 72/2001, 88/2013, 105/2014)</p>	<p>– utvrđuje da je vid raspolaganja i otuđenje NKD iz javne svojine – član 10: kulturna dobra su dobra od opšteg interesa i uživaju posebnu zaštitu; čl. 16 – kulturna dobra ne mogu biti predmet prinudnog izvršenja;</p>	<p>Više ministarstava, prema specifičnim pitanjima: Ministarstvo odbrane; Ministarstvo spoljnih poslova; Ministarstvo unutrašnjih poslova i službe bezbednosti i dr.</p>

Naziv propisa:	Opis načina kojim se utvrđuje nadležnost nad kulturnim dobrom:	Resorna nadležnost *
<p>Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju (restitucija) (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 72/2011, 108/2013 i 142/2014)</p>	<p>– član 15: predmet vraćanja su podržavljene pokretne stvari koje su kulturna dobra od velikog i izuzetnog značaja; čl. 18: izuzeci od vraćanja u naturalnom obliku. Dvorski kompleks na Dedinju i nepokretna kulturna dobra od izuzetnog značaja u državnoj svojini; čl. 29 – ne vraćaju se pokretne stvari koje su sastavni deo zbirki, arhiva... i nepokretnih kulturnih dobara od izuzetnog značaja</p>	<p>Više ministarstava, prema specifičnim pitanjima: Ministarstvo pravde; Ministarstvo finansija; Ministarstvo poljoprivrede i dr.</p>
<p>Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 92/2011)</p>	<p>– ne pominje kulturna dobra, ali njegova primena koja proističe iz sudskih rešenja o rehabilitaciji zadire u materijalne istoriografske pojedinosti od značaja za kulturna dobra valorizovana i proglašena u vezi sa antifašističkom borbom</p>	<p>Ministarstvo pravde</p>
<p>Zakon o zaštiti prirode (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 36/2009, 88/2010)</p>	<p>– uređuje značaj predeone raznovrsnosti, zaštitu predela, kriterijume i indikatore za zaštićena područja, kulturna dobra u nacionalnim parkovima, utvrđuje da predeo izuzetnih odlika raspolaže kulturnim dobrima</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu (2004, 2010)</p>	<p>– resorna nadležnost Ministarstva poljoprivrede; – član 15: procena uticaja planova i programa; kulturno nasleđe kao kriterijum za određivanje uticaja.</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>

Naziv propisa:	Opis načina kojim se utvrđuje nadležnost nad kulturnim dobrom:	Resorna nadležnost *
<p>Zakon o zaštiti životne sredine (2004, 2009, 2011)</p>	<p>– načelno afirmiše kulturne i pejzažne vrednosti prostora; zaštita kulturnih dobara i predela; procena uticaja projekta na kulturna dobra</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o nacionalnim parkovima (1993, 1994, 2005)</p>	<p>– član 2: antropološka interakcija čoveka i njegovog prirodnog okruženja; zaštita, očuvanje i unapređenje reprezentativnih oblika etnološkog nasleđa; zaštita biogeografskog, istorijskog i antropološkog područja; planiranje i izgradnja u prirodnim ambijentima; uspostavljanje turističkih i drugih razvojnih funkcija za kulturno nasleđe; prezentacija i popularizacija kulturnog nasleđa u okviru parkova; nadležnost javnog preduzeća da vodi dokumentaciju o kulturnim dobrima; obaveza javnog preduzeća da ustanovama zaštite kulturnih dobara dostavlja podatke</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o turizmu (2009, 2010, 2011, 2012)</p>	<p>– utvrđuje načelo razvoja kulturnih i prirodnih dobara; kulturno dobro utvrđuje kao turistički proizvod; planiranje dugoročnog razvoja kulturnih dobara u okviru strategije; analiza uticaja; proglašenje turističkog prostora; – član 27 – učešće u finansiranju.</p>	<p>Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija</p>

Naziv propisa:	Opis načina kojim se utvrđuje nadležnost nad kulturnim dobrom:	Resorna nadležnost *
<p>Zakon o banjama (1992, 1993)</p>	<p>– utvrđuje značaj objekata kulturnog nasleđa u okviru prirodnih dobara</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o šumama (2010)</p>	<p>– utvrđuje uslove izgradnje ćumurana, krečana, ciglana; utvrđuje uslove izgradnje tehničke infrastrukture u vezi sa očuvanjem kulturne i istorijske baštine</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o vodama (2010)</p>	<p>– utvrđuje se obaveza izrade procene rizika od poplava i štetnih posledica za kulturno nasleđe; karte ugroženosti i karte rizika; plan upravljanja koji donosi vodoprivredno preduzeće</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o poljoprivrednom zemljištu (2006, 2008, 2009)</p>	<p>– utvrđuje obavezu za stvaranje preduslova za sprečavanje depopularizacije (antropološki aspekt zakonske nadležnosti); strategije razvoja u skladu sa kulturno-istorijskim razvojem</p>	<p>Ministarstvo poljoprivrede i zaštite životne sredine</p>
<p>Zakon o spomen obeležjima (u nacrtu, predlagač Ministarstvo rada – od 4. 5. 2015. godine)</p>	<p>– uređuje izgradnju i održavanje grobalja boraca i poginulih u svetskim ratovima, groblja stranih saveznika, kao i uređenje grobalja srpskog porekla u inostranstvu.</p>	<p>Ministarstvo rada, zapošljavanja, boračkih i invalidskih pitanja</p>

* Napomena: nazivi resornih ministarstava se uređuju posebnim zakonom o vladi i promenljivi su.

FOTOGRAFIJE:

- str. 1. i 96.** - detalj za ilustraciju zvučna instalacija // autor: švajcarski umetnik Zimoun / autor fotografije: Senja Vild // vlasništvo: G12HUB
- str. 16.** Festival Devgt, (fotografije s leva na desno) / autori fotografije: Bojan Vasiljević / Vladimir Jević / Magdalena Stanković // vlasništvo: *Cigłana* – klub ljubitelja teške industrije
- str. 17.** festival Devgt / autori fotografija: Magdalena Stanković / Vladimir Jević // vlasništvo: *Cigłana* – klub ljubitelja teške industrije
- str. 18. i 19.** Nolitov magacin u Kraljevića Marka, Beograd // vlasništvo: SEECULT Beograd
- str. 41.** Stara kolonija, Kragujevac
- str. 44.** Detalj sa fasade Gradske većnice, Sarajevo // autor i vlasnik fotografija: Mirzah Fočo
- str. 61.** Atmosfera sa izložbe u galeriji G12HUB / autor: Senja Vild // vlasništvo: G12HUB
- str. 62.** Vojno-tehnički zavod, Kragujevac / autor: Predrag Cile Mihailović // vlasništvo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kragujevac
- str. 63.** Vojno-tehnički zavod, Kragujevac / autor: Predrag Cile Mihailović / vlasništvo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kragujevac
- str. 64. i 65.** Crveni Magacin, Pančevo
- str. 67.** Suvača u Kikindi / autor: foto Sretenović // vlasništvo: Narodni muzej Kikinda
- str. 68 i 69.** Stara radnička kolonija, Kragujevac / autor: Predrag Cile Mihailović // vlasništvo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kragujevac
- str. 70. i 71.** Centar za likovnu i primenjenu umetnost „Terra“, Kikinda // vlasništvo: Terra, Kikinda / Ivana Samardžić
- str. 72.** G12HUB, Beograd / autor: Senja Vild // vlasništvo: G12HUB
- str. 73.** Detalji atmosfere sa izložbi u galeriji 12HUB, Beograd / autori: Senja Vild i Đurđa Stanković (fotografija donji desni ugao) // vlasništvo: G12HUB
- str. 74.** Kasina, Vrnik / autor: Ivana Samardžić
- str. 75.** stambena arhitektura, Gospodski red, Vrdnik / autor: Ivana Samardžić
- str. 76.** Detalj sa fasade Kasine, Vrdnik / autor: Ivana Samardžić
- str. 77.** Detalj sa festivala Devgt / autor: Bojan Vasiljević // vlasništvo: *Cigłana* – klub ljubitelja teške industrije
- str. 82.** Detalj sa festivala Devgt / autor: Vladimir Jević // vlasništvo: *Cigłana* – klub ljubitelja teške industrije
- str. 88.** Detalj sa izložbe u galeriji G12HUB / autor: Senja Vild // vlasništvo: G12HUB
- str. 92.** Detalji sa studijskih putovanja u okviru Međunarodne letnje škole kreativne ekonomije 2015 // vlasništvo: GKE // autor ilustracije Crveni magacin Hammit Nathaniel

Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju

Strahinjića Bana 73, Beograd
www.kreativnaekonomija.com

Urednici

Donovan Rypkema
Hristina Mikić

Recenzenti

Prof. dr Gojko Rikalović
Prof. dr Stevan Devetaković

Tiraž: 300
Štampa: Grafičar, Užice

Dizajn

Marica Bucek

Prelom

Mirjana Rikalo

Lektura

Maja Milenković Pejović

CIP - Katalogizacija u publikaciji - Narodna biblioteka Srbije, Beograd
502:719(082)
005:725/728(082)
338.46:008(082)

KULTURNO nasleđe & kreativne industrije : vodič za održivo upravljanje kulturnim dobrima / [urednici Donovan Rypkema, Hristina Mikić]. - Beograd : Fondacija Grupa za kreativnu ekonomiju, 2015 (Užice : Grafičar). - 95 str. : ilustr. ; 25 cm

Tiraž 300. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-88981-04-0

1. Рипкема, Донован [уредник]

а) Културна добра - Управљање - Зборници б) Културне индустрије - Зборници

COBISS.SR-ID 219575052

